Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 80 (14804) 1992 чылдың апрель 24, пятница

Солунга ат салган шагы 20.45. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

«МИР» КОМПЛЕКСТЕ

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП, апрель 22. (РосИТА-СЧТА). Ол хүн Москваны-биле 3 шак 22 минутада автоматтыг «Прогресс М-12» корабльди башкарылгалыг «Мир» комплексте тудуштурган.

Чүүк кораблин станцияның шилчилге кезээнде тудуштурган, ол комплексте каттышкан шимчеткичи тургузугларга кывар чүүлдү, дериг-херекселлерни, эртем аппаратуразын, аъш-чемни, сутну чедире берген.

Телеметриктиг информацияның сан-түннери болгаш космонавтылар Александр Викторенко биле Александр Калериниң илеткелдерни өзугаар алырга, «Мир» комплекстиң борт системалары чогумчалыг ажылдап чоруур.

САДЫП АЛЫКЧЫЛАР-БИЛЕ ЧУГАА

Тыва Республиканың баштайгы Президентизин сонгаанындан бээр бир ай ажып турар. Президент Шериг-оол Дизижикович Ооржактың бодунуң албан-хүлээлгезин күүседип эгелээнинге холбаштырган байырлыг өзулал соонда, ол Россия Федерациязының улус депутаттарының VI Съездизинде ажылынга киришкен.

Президент Москвадан ээп келген дораан-на республика чаңдыралының айтырыгларын шиитпирлээринче кирип, чоп-биле дорт ужуражышкынларны кылган.

Ш. Д. Ооржак дүүн Кызыл хоорайның чамдык садыгларынга барып, үлетпүр болгаш аъш-чем бараанналарының дугайын сонуургап, садып алыкчылар-биле ужурашкан.

Найысылалдың № 19 аъш-чем магазининин хлеб салбырынга киргеш, Шериг-оол Дизижикович ында продукциялының ассортиментизин сонуургаан. Садыгжылар хлебтен ангыда булочка кылыгларының эвээш кээп турарын чугаалаан. А хлебти хүннүң-не үгле чаңгыс сорттуг кылдыр садып турарын Президент шын эвес-тир деп санап, моон сонгаар аңаа үгле бирги эвес, өске-даа сорттуг хлебтерин садарының чугулазын демдеглээн. Үгле дээрге быжырган далганыдан хамаарыштыр хлеб аңгы-аңгы өртектиг болганда, хереглекчилер хлеб магазиннери кезиир дээш хөй үе-шак чидирип турар. Хлеб өртээнге холбаштыр айтырыг салырга, Президент бистиң республика далганы өскээртен сөөртүп ап турарындан өртектеринин аңгы-аңгы бооп турарын чугаалаан. Ынчалза-даа оон бодап турары-биле алырга, бир булка хлебтин өртээ улуг-ла дизе, 6-8 рубльден эртпес болур ужурлуг. Үгле дээрге республика бюджединден дотацияны берип турар.

Тыва Республиканың Президентизин чоннуң социал камгалалын күштелдирер, эргежок чугула барааннар-биле хандырар дээш республикада ап чорудуп турар хемчегларниң дугайын тайылбырлаан. Ынчалза-даа рынок харылзааларының үезинде кижилернин шуптузунуң кызын ажылдаарындан байдал улуг хамааржырын ол онзалап демдеглээн. Республиканың чурттакчыларын аъш-чем барааннары-биле четчир хандырарының аргаларының барын Президент чугаалаан. Бо талазы-биле тускай шиитпирлерни хүлээп алыр деп турарын ол дыннаткан.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак өске-даа черлерге барып, чоп-биле ажык чугааны кылган.

(«Шынның» корр.).

СЪЕЗД ХАГДЫНЫП ТУРДА

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның парламент корр.). Чазак-биле боттуг кады ажылдаар дээш парламент оон хамааржыр бүгү үүлдерни кылыр деп, Дээди Советтин Даргазы Руслан Хасбулатов Россияның улус депутаттарының VI Съездизи хагдынып турда чугаалаан.

Бо Съездиге экономиктиг реформаның чоруп турары ышкаш күрүне амыдыралының ындыг нарын айтырыын бир дугаар чугаалашканы ол боор деп, ол медеглээн. Съезд реформаның уг-шиин таарыштыр көөр дээш, үлетпүр талазы-биле чаа политиканы ажылдап кылыр дээш бүгү үүлдерни төлевилээни, бүдүрүлге кудулаашкының эмин эрттирбезинин дугайын, чурттакчы чоннуң массалыг ядаараар чоруун болдурбазының дугайын медеглээни онза чугула деп, ол айыткан.

Съездиге санал-оналдар чеже-даа янзы-бүрү, шүгүмчүлелдер чайгылыш чок-даа болза, бистин депутаттарывыстың колдуг кезии чурттуң бүгү чону-биле кады реформалар дээш, рынок экономиказынче шилчилге дээш, деп-шилгелиг чаартылгалар дээш түржүп турар-дыр деп чүвени эскербейн барын болбас деп, Руслан Хасбулатов чугаалаан.

РФ-тиң улус депутаттарының VI Съездизи

Б. Н. ЕЛЬЦИННИҢ ТҮҢНЕЛ ЧУГААЗЫ

Хүндүлүг улус депутаттары! Россияның хамаатылары!

Улус депутаттарының VI Съездизи дооступ турар-дыр.

Аңаа үнелээшкинни үгле үе бээр, бо хүннерниң дугайында, аңаа кириштен кижилерниң дугайында чоннуң сагыш-сеткилинге үүү артарын тодаргайлаар апаар. Кол айтырыгта: Россияда амгы үеде эң нарын чорудулгаларга Съезд кандыг салдарны чедиргеинге харыы-биле ооң ужур-дузазы тодаргайлаттынар.

Реформаларның чиик эвес чоруп турарынга хамаарыштыр ак сеткилдиг сагыш човаашкын, шилчиншкиниг үеваданын аар-бергелерин чиигедип шыдаар улам дээштир хемчеглерни тывар талазы-биле сонуургал хөй депутаттарда бар болду. Чазактың ажыл-чорудулгазынга, ооң структуразынга, ажыл-чорудулгазының хевирлеринге хамаарыштыр чогумчалыг эвээш эвес саналдар кылдыңган.

Сонгу чүк дугайында айтырыгны Съездиге чугаалажып көргени дыка чугула. Берге байдалдарда чурттап турар кижилерже сагыш салбас чоруктун хоочураан аарын узуткаар дээш бүгү-ле үүлдерни Президент болгаш Чазак кылыр апаар.

Рынокче шилчиринин угланыышкынына шынчы чоруктун дангыраглаашкынары болгаш бүзүреднишкиннери Съездиге ниитизи-биле эвээш эвес болду. Ынчалзажок сагыш-сеткилдиң дүвүрээшкини чайлаттынмаан. Чоокта чаала ол угланыышкынның шынгыы удурланыкчылары болуп, Россияның хөгжүлдезин моондактаар дээш бүгү-ле үүлдерни кылып турганнарның иштинден хөй кижилер ук угланыышкынны амгы үеде өскелерден артык камгалап турар болганда, байдал ындыг болуп магатчок. Үгле дээрге депутаттарның чамдызы депшилгелиг демократияга, өстүн хостуунга соглуушкуннарны Россияга кандыг-даа когаралдыг болур болза, таварыштырар дээн орадаажышкының депшилгелиг өстөп-биле чажырып шыдаваан. Оон-биле чергелештир Съездиге шуут багай үнелээшкиннерни берип турар кижилер-биле чөпшээрешпес мен.

Съездиге бүзүрел дугайында айтырыгны Президент референдумга киирер бодалдыг дээр чугаалар Съездиниң хүннеринде депутаттарның чамдыктарының ортузунга, массалыг информация чепсектеринге нептереп турган. Үндезин реформаларже угланыышкынны депутаттар корпузу черле хүлээвээн, үгле ындыг таварылгада айтырыгны ам референдумга киирип болур ийик.

Консервативтиг өжээн негээшкинин орадаажышкынарында депутаттарның хөй нуруузу удур түржүп шыдаар аргалыг болган. Ындыг өжээн негээшкини бүттүнмээн. V Съездиге силерини хүлээп алганынар, чоннуң деткээни үндезин реформаларже стратегтиг угланыышкынны бо Съездиге камгалап арттырары чедип алдынган чорук VI Съездиниң кол түнелі болуп турар.

Оон-биле чергелештир долу сеткил ханыышкының Съезд бербээн. Эн чугула элээн каш айтырыглар шиитпирлеттинмейн барган. Чер дугайында айтырыгга хамаарыштыр эргижирээн бодалдарны Съездиниң ажып эртпээни, чогумчалыг чугула шиитпирни хүлээп албааны дыка хомуданчыг-дыр.

Россияның күрүне тургустуунуңкунун нарыыдадып турар айтырыглар база шиитпирлеттинмээн. Күрүне институттарының аразында харылзаалар талазы-биле эң-не чидиг айтырыгларга чоокку үеде таваржы бээривис магатчок. Ооң кол чылдагааны — Конституцияның үргүлчүлээшкинниг кризизи-дир, ол кризис улам-на хоочураан шинчилиг болуп бар чыдар.

Амгы күштүг Үндезин Хоойлу амыдыралдан дыка хожудап калган. Эдилгелер кинерининң күсели-биле ол хожудаашкыны боттуг кызырары чедип алдынмаан. Кезик-чамдык эдилгелерни дамчыштыр Конституцияны моон сонгаар чаартырының оруу бүдүш чок дээрзи шуптувуска ам билдингир ышкаш.

Хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганың институттарының аразында эргехүлээлгелерниң тодаргай болгаш быжыг туруштуг аңылаашкынының чок болуп турары тергиндээшкинче чүткүлдү болгаш оларның аразында өжегээр хевирлиг адаанажылганы болдуруп турардыр. Ол чорук эрге-чагырганың аңылаашкыныг болурунуң принципин божаннадып, оларның демнежилгелиг ажылдаарын бергедээшкиниг болдуруп турар.

Эрге-чагырганың шынгыы удур түржүүшкүну эрге-чагырганы кижилерниң четпестериниң болгаш чедимче чок талаларының үрээшкиниг ролюн бедидип турар.

Конституция өзугаар тодаргай хемчээл-чижектериниң чогу эрге-чагырганы эптеш чок оппозиция чемиш болдуруп турар. Мындыг байдал бар турда, ол оппозиция ондактыг хөделиишкиннерни дораан-на кылып, хоойлуга удур хөделиишкиннерже кижилерни күткүп турар. Дүрүм өзугаар тургустунган эрге-чагырга органнарынга удур барык чепсектиг демиселче угланган кандыг-бир отрядтарны, Конституцияга чөрүшкек бөлүктерни тургузарыче калчаалыг кыйгырыглар амгы үеде дыннаалып турар апарган. Ындыг хевирлиг болуушкуннарга Съездиниң харыы бербээнинге хомудаар-дыр мен. Оон түржүк, ук теманы депутаттар бедин сонуургаваан.

Бо айтырыг талазы-биле бистиң бодалывыс тодаргай болгай. Оппозиция — черле ынчаш дайзынар эвес, удурланыкчылар база эвес, хереттеннер эвес-тир. Бо дугайында албаннын эрге-чагырганың-даа, оппозициянын-даа хөй төлээлекчилери моон сонгаар тодаргай хандыр медереп билген турары чугула. Оппозиция-биле кады ажылдажырынга, чогумчалыг чугаалажышкыннарны кылырынга белен бис. Чөрүлдээлер шоолуг эвес айтырыглар элээн хөй болгай.

Хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганы утка чок хоозун удур түржүүшкүннары катап өскүй бээрини аргазын чайладырын, оларның аразында тодаргай ажылаашкынын болгаш дем каттыштырып ажылдаарының идегелдиг механизмнерин тургузарын. Съезд чедип албаан. Чазактың болгаш депутаттар корпузунуң харылзааларынга шоолуг эвес чөпшээрежилге чедип алдынган.

Россия күрүнезинин быжыг эвес дензигүүр туружун хамыктың мурнунда сарыыл чок ийи үүл бузуп магатчок боор.

Бирээде. Россияның ажылдап турар төлээлекчилерлиг эрге-чагырга органнарын божаннадыр, оларга бүзүревес дээр үүл-дүр. Ийе харын, ол органнарга хамаарыштыр шүгүмчүлелдер эвээш эвес. Ынчалзажок Съезд болгаш Дээди Совет дээрге чурттуң хоойлужудулга эрге-чагыргазының Конституцияга үндезилеттинген дээди органнары дээрзин ол бүгү күш чок болдурбайн турар. Оларны божаннадыр дээн кандыг-бир чүткүүшкүн политиктиг халыыдаашкынче дорт орукту ажыдып, муңгашталыышкынга чедирер апаар ийик.

«Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге!» деп лозун ам бөгүн чугула эвес. Ынчалзажок ол дээрге ук лозунун орнунга: «Эрге-чагырганың төлээлекчилериг органнарынга кандыг-даа эрге-чагырганы бербес!» деп өске лозунну көдүрер дээн эвес-тир. Россияны хостуг болгаш демократтыг күрүне болдурарын күзээр болзувусса, ындыг хевирлиг хөделиишкиннер чайлаттынган турар ужурлуг. Хоойлужудулга эрге-чагырганың органнары чүүле Конституцияның эрге-хоойлулуг үндезининге чаартынган турар ужурлуг.

Күүсекчи органнарның боттуг эрге-чагырганың чайладыр дээн өске бир үүл оортан эвээш эвес хоралыг. Үндезин чаартылгаларның шилчиншкиниг үе-чадазында ындыг хөделиишкин өлүмнүг халапка чедирип болур ийик.

Россияның Чазаанче шынгыы шавар халдаашкын VI Съездиге кылдынган. Эргежок чугула, ынчалзажок берге реформаларны чазак херек кырында боттандырып турары дээш эвес аан. Депутаттар корпузунуң болгаш Дээди Советтиң удуртулгазының чамдык кезии ону тур чазактың байдалынга киирериче чүткүп, чайлаш чок дужеринин «хылыжын» оон кырынга дөгээрин орадашкан. Ындыг чүткүүшкүнну канчап-даа болдуруп болбас. Карман чазактарының — оюнчук чазактарының үезии эрте берген. Күштүг күүсекчи эрге-чагырга турбас болза, реформалар-даа бүтпес, корум-чурум-даа. Россияга, оон төөгүзүне болгаш чанчылдарынга төлептиг күрүне тургузуу-даа чок болур ийик.

Бөгүнде чагырып дужаар чоруктун хөрээ чок, хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганың аразында ден эргелиг болгаш доктаамал билчилге кажангыыдан-даа артык херектиг. Ону ындыг болдурар болгаш ынчаар кылыр-даа ужурлуг бис!

Чазактың даргазы эргехүлээлгем-биле оон талазындан Дээди Советке уткуштуп болдунун орууун эртеринге белении магадылап тур мен. Бешки база алдыгы Съездилерин документилери, а ол ышкаш экономиктиг реформаларны деткиир дугайында декларация кады ажыллаарынга багай эвес үндезинни тургузуп турар. Чазак ол орук-биле чоруурунга белен.

Чугаалаан үүлдеримге ам-даа элээн каш чугула үүлдөни немексен тур мен.

Бирээде. Чазак чурттуң бюджединин айтырыгларын эн шыңгыы болгаш кичээнгейлиг өөренип көөр. Россия акша-хөрөнгилериниң шаа-биле чурттаар ужурлуг, ындыг болур-даа.

Ийиде. Чазак бодамчалыг камналганын принципин амыдыралга чайгылыш чок боттандырар апаар. Бис чазактың тургузуун өскертпишаан, оон кезектерин болгаш аппарадын кызырарыче шугумну чайгылыш чок чорудар бис. Оон мурнунда чугаалаан мен, президент структураларынга ындыг чергелиг өскерилгелерни база киирер апаар. Маңаа депутаттарның санал-оналдарын база барымдаалаар. Күүсекчидаа, хоойлужудулга-даа эрге-чагырганың удуртукчу составынга артык эргелерни, ямбыларны ап октаар херек. Ындыг үүлдер дыка узуткаттынмас болгаш хаара тыртыкчы шынарлыг бооп келген.

Боттарывыстың эн чугула сорулгавыс — социал политика талазы-биле хажыдышкынларны дарый эдери болур деп санап турар бис. Эн ялыларның үүргезин-биле камналганы чедип алырын болдуруп болбас. Оон кадында күрүне хандырылгазынга бай-шырактарны ап алыры канчап-даа болдунмас.

Үште. Чазак алдыгы Съездиниң «Россия Федерациязында экономиктиг реформаның чоруп турарының дугайында» доктаалын үе-чада аайы-биле күүседириниң талазы-биле хемчеглериниң даңзызын ажылдап кылырынче кирген. Сонгузу хүнден эгелеп Чазак ол тодаргай хемчеглерни сайгарып көрүп эгелээр, май 20-де эрттирбейн, ол бүгү хемчеглериниң даңзызын Россия Федерациязының Дээди Советинге киирер апаар.

Ол документиге өске сорулгалар-биле чергелештир чугула кичээнгейни бүдүрүлге кудулаашкының ажып эртеринин, чурттакчы чоннуң социал камгалалын күштелдириниң болгаш аграр политиказының талазы-биле хемчеглерже угландырган турар ужурлуг деп, санап турар мен.

Дөртте. Чазак оон тургустунганы министерстволарның болгаш ведомстволарның даңзызын парламентинин чөпшээрешкени-биле Президент бадылаан турарынга белен.

Беште. Чазак оон даргазын парламентинин чөпшээрешкени-биле Президент бадылаан турарынга белен.

Алдыда. Бүгү чаа министрлерин кандидатуралары оларны томуйлаарының мурнунда Дээди Советтин чогуур комитеттеринге хамааржыр адырларының экспертте рининиң болгаш практиктеринин идепкейлиг киржилгези-биле чугаалажып көрдүнген турар ужурлуг. Бо дээрге ужур-утказы-биле алырга, мурнунда чугаалап турганым дег, чазак кежигүннерин томуйлаарының конкурстуг эге үндезининиң киирери ол-дур.

Чедиде. Дээди Совет бадылаашкын аргазы-биле Чазактың тус-тус кежигүннериниң ажылынга үнелелди берип болур деп санап турар мен. Парламент Чазактың кайы-бир кежигүнү чедир ажылдавайн турар деп санаан таварылгада, Президент ындыг министрлерни албан-дужаалындан хостаар.

Мынчап кээрге Чазак Дээди Советке кады ажылдажылганын принциптерин саналдап турар-дыр. Парламент бо үүлдер-биле чөпшээрежир боор, бодунун талазындан Чазакка уткуй базымны кылыр деп идеген турар мен.

Ону чедип алырынга эргежок чугула деп бодап турар үүлдерим:

(Төнчүү 2-ги арында).

ИНЕК ОРНУНГА ӨШКҮ ТУТСА...

Сүт продуктулары-биле чурттакчы чонну хандырарынга бергедээшкиннер эрткен кызын турганын ам-даа утпаан бис. Сүт, сметана, аржы садып алыр дээш кижилер дүне када-ла магазиннер эжиннге эөлчегге туруптар турдулар. Ак чем аймаа-биле хандырылга ам-даа чогумчуваан. Кызылдың магазиннеринге садып алыкчылар сүттү мурнун былаажып ап турар хевээр.

Республиканың чурттакчы чонунуң аъш-чем хандырылгавын экижидери-биле немелде хемчеглерде бо чылдың июль 15-ке чедир сүт бүдүрериниң эрткен чылгы дениеличе үнерин көрүп каан болгай. Чаймын ортаа айының ортан үезинге чедир эрги дениелче үнүп болур-ла ыйнаан. Сүт бүдүрүлгезин эрткен чылдыынган көвүдериниң дуглайында чугаа чорбайн турар чүве болганда, сүт-бараан фермаларында ажыл ындыг-ла эки эвес дээрзи биллингир ышкажыл. Эрги күш-ажылчы бедиктеривисче теп үне берип болурунуң бөгүнгү байдалы кандыгыл?

Сүттү бүдүрерин көвүдериниң бир аргазы—саар инектин баш санын көвүдериви. Амгы үеде каш инек сүт-бараан фермаларында барыл? Оларның кажын саап турарыл? Көдээ ажыл-агый министерствозунган алганывыс медээлер өзугаар алырга, апрель 17-нин байдалы-биле республиканың бүгү сүт-бараан фермаларында 18061 инек бар. Ол дээрге эрткен чылдыындан 2372 инек эвээш. Инек санының ол хире эвээжээнин республикага чүү хире сорлуг чидиригил дээрзин бадыткаары-биле Көдээ ажыл-агый министерствозундан алган медээлериви сан-чурагайларны кичээнгейлиг көрүп көөрлүнер. Бөгүн «сүткүрө» Каа-Хем районда 2471 инек бар. А эрткен чылдыында дениеэ, республикада инектин саны 2372 баш эвээжээн деп үстүнде айыткан болгай бис. 2471, 2372 санларны дениеп көргеш, янзы-бүрү чылдагаанар-биле будун районуун (Каа-Хем) инектерин чок кылып алганы-биле демей-дир. Бөгүн Бай-Тайгада 292, Бөрүкүн-Хемчикте 827, Өвүрде 356, Сүт-Хөлде 710 инек бар. Оларның шуптузуун кадыктаага, 2185 инек бооп-дур. Шаа мынчаар алыр болза, үстүнде ам-даа адаанныыс дөрт районуун инектериниң хөй инектери республика чидиргеп-дир.

Бодап-даа көрүнер даан, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл районнарын сүт-бараан фермаларында чаңгыс-даа инек артпааны-биле дөмей ышкажыл. Бир эвес ылан-ла ындыг болган болза, та үүү хире дааш-шимээн, халак-тилек үнер, та каш дарга дүжүлгезинден чайлып бадар, та каш саанчы, кадарчы өреге дужер, ажыл чок артар чүве. Чидириг ниити республика хемчеллдиг болгаш-ла, каракка илдикпес-тир. Бир солун чүве. Көдээ ажыл-агый министерствозунуң, районнарда көдээ ажыл-агый эргелелдериниң спецциалистери, саанчылар, кадарчылар медээлерни шак мынчаар кара угаан-биле сайгарып, чидиригнин үүү хире улуун билип алыксап, ажыл-агыйның байдалын сайгарып олурар чүве ирги бе?

Бар инектинин иштинден каш инекти саап турарыл? Республикада бөгүн бар 18061 инектин, апрель 17-де байдалбиле алырга, 11179-ун саап турар. Ол дээрге эрткен чылдыындан 1176 инек эвээш. Эрткен чылын 12835 инекти саап турган. Ам база барын аъ-чемнин совхозтарын ап көрээлинер. Бөгүн Бай-Тайгада 209, Барыын-Хемчикте 515, Өвүрде 47 (!), Сүт-Хөлде 482, ниитизи-биле 1253 инекти саап турар. Саар инектин саны эрткен чылдыындан 1176 баш эвээжээн деп санап алган болгай бис. Сөөлгү ийи санларны дениештиргеш, бөгүн үстүнде ады үнген дөрт районнарның инектерин сагбайн турары-биле дөмей деп болур ышкажыл.

Чамдык районнар инек бажын дыка кызыргап. Чижээлээргe. 1991 чылда Улуг-Хем районга 2434 инек турган болза, бо чылын 1395 инек бар, аъш барык чартын чок.

Сүт саалдазының дениели канайыр? Эрткен чылын хонукта 77616 килограмм сүттү саап ап турган болза, бо чылдың ол-ла үезинде 59654 килограмм сүттү ап турар. Күрүнеге сүт дужаары база оонда дотацияны берип турар.

Тыва Республиканың Президентизин чоннуң социал камгалалын күштелдирер, эргежок чугула барааннар-биле хандырар дээш республикада ап чорудуп турар хемчеглериниң дугайын тайылбырлаан. Ынчалза-даа рынок харылзааларының үезинде кижилернин шуптузунуң кызын ажылдаарындан байдал улуг хамааржырын ол онзалап демдеглээн. Республиканың чурттакчыларын аъш-чем барааннарыбиле четчир хандырарының аргаларының барын Президент чугаалаан. Бо талазыбиле тускай шиитпирлерни хүлээп алыр деп турарын ол дыннаткан.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак өске-даа черлерге барып, чоп-биле ажык чугааны кылган.

(«Шынның» корр.).

«Шынның» көдээ ажыл-агый килдизиниң допчулалы

ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИВИС

Бистер силерниң «Шын» солунунарже бир дугаар чагаа бижип ор бис. Кызыл хоорайның дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар Моолдун тыва сургуулдары бис. Мында шупту 22 сургуул бис. Бо бичии семчээлдиг байыр чедиришкиниң солунунарга парлап бээрин улуу-биле дилеливис.

1992 чылдың апрель 17-нин хүнүнде 14 шакта республиканың Улусчу чогаадылга бажынынга Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл районнарның ажыл-агыйлаарының удуртукчуларыбиле Кызылда ангы-аңгы өөредилге черлеринде өөренип турар сургуулдарның аразынга ужуражылга бооп эрти. Аңаа уу районнарының удуртукчулары К. Т. Куулар, К. Д. Биче-оол районнарының дугайында кысказы-биле таныштырган. Ужуражылгага киришкен ада-иелер, хоочуннар санал берип, сургуулдарга үнелиг чагыг-сеткерин бергеннер. Сургуулдарның өмүнээзинден база элээн хөй төлээлер өөрүп четтиргенин илередип. сес чугааладылар. Ужуражылга кежээзи доозулган соонда, сургуул бүрүзүнге идик-хеп, аъш-чем болгаш акша-төгериктин дузаламчызын көргүскен.

Бо берге рынок үезинде сургуулдарга мынчаар дузалааны оларның өөренириниге улуг идиг болган деп билдивис. Ынчангаш бо ужуражылганы башкарып, чорудуп турар улус болгаш организация черлери үүгле бодувустун сургуулдарывыс деп көрбейн, төрээн Тываныста эртем-билиг чедип алыр деп келген Цэнгэл тываларының ажы-төлү бистин хайгаарап көрүп, аъш-чем болгаш акша-төгериктин дузаламчызын көргүскен чорук дыка-ла өөртү.

Үүгле өөрткен эвес, төрээн ада-кевистен, төрээн чуртувустан ырак-узак өөренип чоруур бистин хей-аът киирип, сергеттти. Ынчангаш аңаа чоргаарланын, өөредилгевиске кызын, эки өөренир бис. Бо дузаларны кажан-даа утпайн чоруур бис. Дузаламчы көргүскен Улуг-Хем районнуң удуртукчулары М. К. Анай-оол, П. О. Хүрбе, А. С. Уйнукай, А. Д. Ооржак, А. В. Дондуй болгаш оон-даа өскелерге сеткилливистин ханызындан улуубиле өөрүп четтиргеннивисти солун дамчыштыр илередип тур бис.

Кызыл хоорайда өөренип турар Моолдун тыва сургуулдарындан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧУГААЛАЛ ХЕМЧЕГЛЕРИ

Барыын-Хемчиктен медээлер

КЫРГЫЛДА ТҮЛҮКТЭЭН

Барыын-Хемчикте «Барлык» совхозтуң Хөнделеи салбырында өшкү кыргылдазы түлүктеп турар. Ында ам 4000 ажыт өшкүнү кыргып турар.

Совхозтуң болгаш салбырның удуртулгазы өшкү дүгүн үезинде шынарлыг кыргын алыры-биле организастыг ажылдарны баш удур белеткеп чоруткан. Өшкү кыргырыга II звенону тургускан, оларны малчын коданнар аайы-биле быжыглаан. Дүктү хүлээп ап, классаар кижилерни база тургускан. Оларның чамдыызы Алаша коданнарда чеде берген болгаш ажылды организастыг эгелээн.

«Дөн-Терезин» совхоз базы бо ажылга эки белеткенген болгаш аңаа хөй-ниити организациялары киириштирген. Чоннан өшкү дүгүн хүлээп алыр ажыл база бөгай эвес чоруп турар.

ХҮЛЭЭП АП ЭГЕЛЭЭН

Районнуң белеткел-коммерция конторазы чоннан ангор өшкү дүгүн дарый хүлээп ап эгелээн.

Бир килограмм дүктүн хүлээп алыр өртээ ортумаа-биле 410 рубль болуп турар.

Бо сезонда хей, шынарлыг дүк дужааган хамаатыларга ховар бараанналарны эөлчег чокка садар.

«МЕҢГИ ЧЕЧЭЭ»

Тывада шагдан бээр ат-сураа алгаан бот-тывынгыр композитор Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүн Мөнгүн-Тайга районда «Меңги чечээ» деп чогаалхөгжүм каттыжышкынында бо хүннерде идепкейлиг ажылдап турар.

Ында ыры чогаадыкчылары, шулукчулер болгаш өске-даа салым-чаяанныг кижилер киржип турар.

Оон кежигүннери боттарының чогаатган ажылдарындан тургустунган концерттер программазын чонга бараалгадын, ужуражылгаларны доктаамал организастап турар.

Шулукчулер Молдурга Салчак, Майнак Савя, Зоя Донгак, хөгжүмчүлер Михаил Сотпа болгаш Александр Сотпа алышкылар, ыраажы Ульяна Хертек болгаш оон-даа өскелер каттыжышкынның ажылында идепкейлиг киржип турарын чоп билир, оларның уран талантызын магадаар.

Биттин корр.

ӨЗҮМНЕР КӨСТҮП КЕЛГЕН

«Барлык» совхозтуң ногаажыларында ажыл-иш хайныккан. Совхозтуң ногаажылары бо чылын 20 гектар шөлге, оон иштинде 12 газыңга капуста олуртурун планнап турарлар. Ногаажылар боттарының бригадазының төвүнде чеде берген теплица, столовая, чурттаар бажынналарының септелгезин дооскан. Столовазы ажылдап турар. Ногаа бригадазынга (бригадири Федора Саая) бо чылын 15 кижи ажылдап турар, оларның хөй кезии херээженнер, мурнуку чылдарда ногаа өстүрүп өөренген, дужулгалыг улус.

Ногаажылар ам помидор болгаш капустаның өзүмнерин олуртуп эгелээн. Бир улуг теплица иштинде помидор өзүмнерин олуртуп каан, ол үүнүп эгелээн.

— Помидор олуртур план бисте чок, бо өзүмнер өзүп кээрге, чурттакчы чонга саадар бис — деп, аңаа ажылдап турган утбай чугаалады.

Капуста үезинин камнап, мурнунда чылдар ышкаш ону алыштаваш чашпайн, ам тускай норма-чижектиг теплица иштинде тарып турар болдулар. Ногаажылардың ажылдаарынга таарымчалыг үүлдер тургустунган, олар бедик дужут өстүрүп алыры-биле бир демниг ажылдап турарын эскерип көрдүвүс.

Хоюг-оол МОНГУШ.

РФ-тиң улус депутаттарының VI Съездизи

Б. Н. ЕЛЬЦИННИҢ ТҮҢНЕЛ ЧУГААЗЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бирээде. Парламент Чазакты сы базып алыр дээр семээшкиннерин соксадыр ужурлуг. Ындыг чорук Россияның күрүне тургузуун бүрүү-биле буза шаап турар болгай. Бир эвес күүсекчи эрге-чагырга таптыг ажылдаар аргазы чок болза, ынчан хоойлужудулга эрге-чагырганың ажыл-чорудулгазының ужур-утказы шуут чок апаар.

Ийиде. Чазактың эрге-хүлээлгелеринче парламентиин холгаарлаар чоруу мынчага уламчылавышаан. Ажыл-керектің эрге-ажыктарын бодаар болза, бис кады ажылдажылгаже, ханы кады хөлевишкиннерже, ылангыя экономиктиг реформаның, социал камгалалдың айтырыгларының талазы-биле дарый шилчиир ужурлуг бис деп бодай-дыр мен.

Үште. Дээди хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганың аразында хамаарылгаларга амгы үеним байдалынга дүүшпес, эргижирээн хевирлер шуут-ла таарышпас.

Бо залга ховар эвес дыналып турган каржы сестер, бот-боттарын бактажыры болгаш ажыы-биле дора көөрү кайы хире эптежип болдунмазын Съезд база катап бадыткады. Шак мындыг болдуруп болбас аажылаашкынга хамаарыштыр президиумнун талазындан чогуур үнелели бербээни хөлчок хараадаанчыг, депутаттарның-даа хараадалын болдурган деп бодай-дыр мен.

Оон-биле чергелештир парламентиин фракцияларының координаторлар чөвүлелиниң, депутаттар фракцияларының чогуур боттуг ажылын демдеглексеңим, олар эвээш эвес чөрүлдээлерни таарыштырыл, шыжыгышкынарны намдаып, депутаттарның ажыл-чорудулгазынга ажыл-керекчи байдалды бадыткап шыдадылар.

Реформаларның чоруп турар үезинде улус депутаттарының край, область Советтериниң база край, область администрацияларының дугайында Хоойлуунун күжүн декабрь 1-ге чедир тур соксадыры, ынчаар ону болдуунун болур деп санаар болзунарза, дилээр ийик мен.

Бо саналдар Чазак биле Дээди Советтиң бот-боттарының аразында эки харылзааларны тургузарыңа, бот-боттарының аразында бүзүрежилгени быжыглаарыңа бижыг бөлүк болуп болур деп санап турар мен.

Чаа Конституцияны хүлээп алырыңа чедир Россияга турум бижыг байдалды болгаш хамааты тайбыны хандырар дээш, чуртка демократтыг бижыг корум-чурумну тургузар дээш дугуржуп аптарының аргазы бисте бар. Ол боттуг аргаларны чүс хуу долу ажыглаары, бүгү-ле хуузунда бодалдарны болгаш ийиги чергелиг артык үүлдерни кыдыңга катташ, ажыглаары эргежок чугула.

Тургустунган байдалдарда күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагыгаларының аразында харылзаларны тогумчуларынга идепкейлиг ролдуг Конституция суду ойнаары эргежок чугула деп санаар мен. Судтун авторитеттиг тургужу дыка хөй айтырыгларны шинтирлептир болуп, чаа-чаа өөрүлдээлер үне бээрин болдурбас ийик.

Россияның күрүне тургузуунун бижыгып тургустунарынга, демократия ёзу-чурумунуң бадыткаттынып бижыгарынга, массалыг информацияның чепсектери чугула рольду ойнаар. Хөй-хөй депутаттарның массалыг информация чепсектерибиле санажып кааптар, оларның удуртукчуларын үндүрер дугайында хүн бүрүде шудурту негелделиг кыжаныышкынары чуртта ханы дүвүрелди болдурган.

Биске парлаан ол-бо үүлдер, журналистер таарышпайн барын болур. Ынчангаш Россияның массалыг информация чепсектерин улам бедик профессионал деңнелдиг, овааырымчалыг ажылдаарын, моон эвээш частыыглар кылырын күзээрдив мен.

Оон-биле кады чижык-чарлыг чоруукка, парлалганы хостуузуга кызыгаарлаашкын кылып болбас деп санап турар мен.

Массалыг информация чепсектериң «чаажыктырып» алган турганындан Россия кедергей хөйну чидирген. Элээн каш салгалдар шыны чедир билип албайн барган. Президент кижи болганымда, ол үеларже дедир эглирин болдурбас дээш бодумдан хамааржыр бүгү-ле чүвени кылып мен. Депутаттар маңаа мени деткиир боор деп бодай-дыр мен.

Парлаткан, дамчыткан тодаргай үүлдер талазы-биле кандыг-бир негелделер бар болза, хоойлу ёзугаар — суд дамчыштыр хөделир херек.

Реформаларның бо эн-не нарын үезинде «камгалал медерели болгаш бүзээлеткен шиизээ» дээр чүвенин шоюккан майыктарын аргалыг-ла болза, дүрген ажып эртер апаар. Чурттун, Россияның, дээди хоойлужудулга органының хураллап орары залдан көөр хөөн чок чорук, улуургак сеткил сиңген илдет-не чеңгээлиг, килеңээн кыйгыыглар бүгү делегейже тарап турарга кижи мырынай аайын тыпайн баар-дыр.

Олар үүгле Россияга амыдыралы оожургал чок болдурарындан ангыда, чоокку болгаш ыраккы даштыкы чурттар-биле бистиң харылзажылгаларывысты бергедедип, партнёрларывыс-биле чугаалажылгаларга национал эрге-ажыктарывысты камгалап турживуска шаптыктап турар.

Шуут дорт чугаалаайн: «соок дайынны» тыныжы Россияга моон сөңгаар түрбас!

Россияның чону бодун «демир көжеге»-биле база катап кажаалатпас, импежи халыдаашкынарже бодун киирттыттырбас.

Россия делегей интилежилгезинче идепкейлиг кирип турар, сайзырангай харылзааларның белен эвес эптемин шингээдип ап, ажык болгаш тайбың күрүнеги тургузуп турар. Эрткен үеним хөлегелери анаа ам шуут шаптыктап шыдавазынга бүзүрээр мен!

Шын харын. Барын талада-даа Россияны реформаларын чаңгыс аай кылдыр көпбейн турар. Ынчалзажок моны бүзүрел-биле бадыктап болуп: делегей интилежилгезинин хөй кезии бистин талаларыста, реформаларның болгаш Россияны чаартырының талазында.

Съездиге чидиг маргылдаанны үндүрген бир темага доктааксадым. Чугаа хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин дугайында. Бо айтырыгны долгандыр ажык политиктиг өнчүк-чөнгээ хайныл турган. Моон-биле холбаштыр мындыг үүлду чугаалаксаан ийик мен.

Эвилелден Россия үне бербээн, а дүшкен Эвилелдин республикаларының хөй кезии 1991 чылдың декабрь эгезинде боттарын хамаарышпас күрүнелер кылдыр чарлаан болдур ийин. Эвилелге херек кырында болгаш юридиктиг байдал-биле чүгле Россия биле Казахстан артын алган. Ол ийи республика эвилелинин мурнуку кежигүннеринден ангыланып, олар-биле удур турживуру канчап-даа болдунмас турган.

Күрүнеши кандыг-даа контроль чок бууразарын чайладыр шалыпкын хемчегларни алыр, аразында муң-муң харылзааларлыг республикаларның оон ынай кады догуунаарының эрге-хоойлу үндезинин тургузуп эгелээр ужурлуг турган. 12 күрүнеши Демнежилгеже кирер деп шинтирлээнинин кол-ла чыдагааны ол.

Боттуг чаа байдалдарны Эвилелдин мурнундагы бүгү республикалары хүлээп көрген. Чогуур эрге-хоойлу актыларын эн хөй кезии-биле бадылааш, Россияның Дээди Совети ону бадыткаан. Демнежилгени бүгү делегей интилежилгези, делегейниң күрүнелериниң хөй кезии — 140 хире күрүне, делегейниң эн-не ат-алдарлыг организациялары хүлээп көрген. Ону эскербези дээрге овуузунуг чорук-тур.

Мындыг байдалларда ССРЭ-ни диргизер дугайында чугааларның сорулгазы үүгле чаңгыс — чуртту катап тургузары, күрүнеи катап тургузары эвес, а Россияга ийиги эрге-чагырганың үндезинин тургузар дээни ол.

Демнежилге тургузулга үечадазында туруп турар, ол үе эн-не бергедээшкинниг болгаш чөрүлдээлиг эртин тур. Ынчалзажок оон салым-хуузу кандыг болурундан дараазында үүлдер хамааржыр: бистиң күрүнелеривистиң улустары даарта болгаш соңгузу хөн бедик херимиер-биле авылаган турар бе, азы олардың аразында кызыгаарлар үүгле ужур эдеткен болур, а ажы-дүнма харылзаалары улам быжыг болур бе.

ХКД чуртларында бистиң чаңгыс ада-чуртчуларывыстың байдалы хөй талада база-ла Демнежилгенин кайы хире быжыындан хамааржыр. Ажыы-биле миниир херек. Ол республикаларда чаңгыс ада-чуртчуларывысты амдыгында багай камгалап турар бис. Оон-биле чергелештир, чамдыктарының сүмелеп турары ышкаш, ындыг айтырыгларны күш, албадаашкын ёзугу-биле, харын-даа республикаларга удур боо-черестиг туржуушкун-биле шинтирлээрин орадлажыры дээрге ёзулуг-ла политиктиг аваптюризм-дир. Ынчаары дээргеле кайы-биле республикада бистиң хамаатыларывысты дайындыр дээр кылдыр байдалга ажегээр тургузары, оларга удур халаштыг күүлделди кешкелендирери болур ийик. Ол дээрге канчап-даа болбаан херек-тир.

ХКД дугайында айтырыгларны чугаалажып турда, чамдык депутаттар хөлүн эрттиринкеш бардылар. Маргыжылганың багай уржуктарын бис бүгүдениң дараазында ажылывыс-биле чок кылыр ужурлуг бис. Ынчалза-даа эн багай үүне болбаан. Бо айтырыгны күрүне ёзугу-биле көргени дээш депутаттарга өөрүп четтирдим.

Хүндүлүг улус депутаттары! Бөгүн Россияга кажангызындан-даа артык хамааты чөпшээрежилге херек. Бурунгаар шимчээшкинин кайы хевири эвил дээрзин тодарадыр дээн төмес-батпас чугааларның үези эрте берген. Эн эки хевир дээрге-ле төлевилелдерде айыттыганы эвес, а херек кырында амыдыралда боттаның турары ол-дур!

Каш чыл иштинде төмес-батпас маргыжышкын соонда ол оруккa ам-на кээп туруп алдывыс. Бодунуң үзелдериндеи хамаанчокка Россияның катап тургустунуп чаартынарынга кижи бүрүү төлептиг киржир арга бар. Үүгле тодаргай ажылды кылыр, реформаларны бурунгаар шимчедир херек.

Бо улуг херекке депутаттар корпузунуп киирген эн-не үнелиг салышкынны болза, хамааты сырый каттыжышкынын платформазын тургусканы болуп турар. Ол янзы-бүрү үзел-бодалдарлыг болгаш кижилернин, партиялардың, шимчээшкиннериң реформаларга боттуу-биле киржириниң үндезини болуп болгу дег. 6-гы Съездиге мындыг арга долу боттанмайн барганы хомулаанчыг. Идеологиялардан, политиктиг кызыы сонуургалдардан, хуу болгаш бөлүктен тогдунуушкунундан дашкаар болуп шыдаттынмааны олдур. Съездиниң ат-алдарының соңгукчулар мурнунга батканының бир кол чылдаганы ол-даа болуп чадавас.

Хүндүлүг депутаттар!

Эн-не аар, эн-не кара ажыл бистиң салым-хуувуска онаашкан. Бүгүдеге бергези чугаажок, чогум-на харын ынчангаш Съездиге сагыш-сеткил хөлээшкиннери кыптыккылады. Чамдыкта мырыңай мунаш байдалдар туруп кээп турду. Аар когаралдан-даа чалланмас ужурга таварлыр аваап, ынчалза-даа хамаатыларның хөй кезии мыңдыг үүлдү билип турар: адак соонда келгеш, чөлде Россия төлептиг амыдыралдыг болу бериин дээш ону кылыры эргежок чугула деп. Бистиң уругларывыс болгаш уругларывыс уругдары ол дээш оон-даа аар өртекти төлевезин дээш ону кылыр апаан.

База катап чугаалаайн, бир эвес хамааты тайбың турар болза, бир эвес удур турживуска — бо чылдың төнчүзүнде экономиктиг турумчуулуунун эгезин хандырыр болуп боттуг арга бар.

Россия оттуп келген. Ол рынок экономиказынче, долу үнелиг чогумчалыг амыдыралче шимнеп чоруткан. Ынчангаш кайы-даа хире беше болза, ол оруккa кандыг-даа шаптаваазынан таварышса, төөгүнүн базымы ам доктаавас!

Чедишкиннери күзедим! Четтирдим.

МУРНУКУ ЧЕРДЕ — КИЖИНИҢ ЭРГЕ-ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

Тыва Республика бот-догуунаан күрүне эргелиг чүве болганда, амгы үеде оон бодунун Конституциязы албан турары эргежок чугула апарган. Ынчангаш бо чылдың февраль 13-те ТР-ниң Дээди Советинин Даргазы К. А. Бичелдейниң айтыышкыны-биле тургустунган авторлар бөлүү Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунун) төлевилелин ажылдап кылган болгаш ТР-ниң Конституция комиссиязынче киирген. Ук төлевилелге хамаарыштыр чугааны «Шын» солун редакциязынга ДС-тин Эрге-хоойлу политиказының комитединин даргазы, авторлар бөлүүнүн удуртукчузу Н. А. ОНДАР чоруткан.

— Дээди Советтиң кайы-даа комитеди азы чазак-даа хоойлу-дүрүм төлевилелдери ажылдап каарга, ыяап-ла бистиң комитетти тавартыр эртер болгаш ревизия-шүүштүрүлгени анаа алыр чүве болгай — деп, Николай Алдын-оолович журналистер-биле ужуражылгазында чугаазын ынчаар эгелээн. Шынап-ла, комитеттиң хоойлужудулга кылышкынынга киирип турар үлүг-хуузу болгаш ужур-дузазы аажок улуг дээрзи чигзиниг чок. Оон кадында Н. А. Ондар ДС-тин Президиумунда чоокта чаа тургустунган Эксперт комиссиязының даргазының хүлээлгезин база күүседип турар. Ол комиссияның тургустунган кол ужур-утказы — Россияның үндүрүп турар хоойлуларының кайызының Тывага таваржып болдуунун анализин чоруулары. Тывага оларның херектиг азы херектиг эвезинин талазы-биле түннелдер үндүрери.

Март айда Федеративтиг кеңээни хүлээп алганын болгаш анаа бистиң республика ат салганын билир болгай бис. Федеративтиг кеңээге үндезилел, хоойлу-дүрүм ажылдап кылышкынының улуг программазын Эксперт комиссиязы бо хүннерде тургускан. Ынчангаш комиссия болгунун саналдарын ДС-тин Даргазы К. А. Бичелдейге киирген. Ында «Тыва Республиканың хамаатызы болдуунун дугайында», «Тус чөн чагырганың удуртукчуларының дугайында», «Банк дугайында», «Дога-арыг хоойлуу», «Тыва Республикада күрүне албанының дугайында», «Даштыкы акша салышкынының (инвестициялар) дугайында», «Орук фондузунун дугайында», «Чонну ажылбиле хамаарыларының дугайында», «Тыва Республикада чаган-бодал (интеллект) өнчүзүнүн дугайында» хоойлуларны чоокку үеларде белеткеп үндүреннин талазы-биле саналдар киргеп.

Хоойлу-дүрүм ажылдап кылышкынының талазы-биле Россияның составында чамдык республикалар бистен элээн мурнай белгенин манда дыңдаарымда эпчок чүве чок. Чижээ, Якутия болгаш Буяатия даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга дугайында база даштыкы акша салышкыннарының дугайында хоойлуларны ажылдап киирген, амгы үеде оларны аажок ажыглап, боттарының экономиказын даштыкы-биле харылзаалар таварыштыр өөр кедүрериниче улуг кичээнгейни салып эгелээн. Чамдык республикалар даштыкы экономиктиг харылзаалар министерствозун безин тургузуп алган. Ынчангаш бистиң республиканың эрге-хоойлу политиказының талазы-биле дарый кылыр ужурлуг ажылдаары кончуг көвей болуп турар-дыр.

Н. А. Ондар дараазында Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунун) төлевилелге доктаагаан. Оон баштайгы вариантызын Москвадан 4 эптемден чалаап алгаш, ажылдап кылган, ону таарышпас деп көрген болгаш ол хүлээп алдынмаан. Ынчангаш ДС-тин Даргазының айтыышкыны-биле Конституция төлевилелин ажылдап кылыышкынын чаа бөлүүн тургусканы ол. Оон составында Н. А. Ондар, юстиция министри Ю. Т. Сталоол, республика прокуроры А. П. Дамба-Хуурак, Дээди суд даргазының орадаачызы З. Н. Валишин, Экономика куркомитетинин даргазының орадаачызы С. Н. Сапова база консультант (дамгы үеде печенег) К. Д. Аракчаа кирген.

Конституция төлевилелин ажылдап кылып турар үезинде олар Якутия, Бурятия, Калмыкия, Башкортостан болгаш өске-даа республикаларның база Моолдун Конституцияларын анализтеп көргеп. Ол ышкаш ТАР үезинин Конституцияларын база өөренгеп. Революция соонда Тывага 4 Конституция хүлээп алдынган, оларның эки үүлдерин база алгаш. Ынчангаш Тыванын эргиде турган күрүне органнарының ат-сывын катап эгидер деп шинтирлээш, чаа Конституцияның төлевилелинде Дээди Хурал, кожуун, суму, арбан деп бичиишкиннерни киирген.

Тыванын бо Конституциязының кол ылгалын гурар чүүлү хамааты кижинин эрге-ажыктарының дугайында улуг сагыш салганы болур. Саналдап киирткеннеп төлевилелге 6 бөлүк, 16 эге, 110 чүүл (статья) бар. Дээ эгелеп үш үеринин эрге-чагырганы төлевилелге көрүнгеп: эрге-хоойлу үндүрер эрге-чагырга (Дээди Хурал-ла баштанып), күүсекчи эрге-чагырга (аразында баштатып) база суд-шүүт эрге-чагырганы. Эрге-хоойлунун, күүсекчи база суд-ла айтырыгны ам болур сессияга база катап чугаалашкаш, төөнү шинтирини хүлээп алыр үе келген боон турар.

Дараазында Н. А. Ондар журналистерниң салган айтырыгларынга доңгу харыларны берген.

Айтырыг: — Россия Федерациязының (Россияның) Конституциязы биле Тыва Республиканың Конституциязының аразында чөрүлдээлүүлүк үүлдер үнүп азы маргылдаалыг айтыылар тургустунуп келбес бе?

Харыы: — Бо чылдың март 31-де ат салдынган Федерация көрээзинде күрүне эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле Россия Федерациязының составында боттогуунаан республикаларның эрге-чагырга органнарының аразында эргелеп башкарылга үүлдерни болгаш бүгүн эргелерни ангылаанын билир бис. Көрээ болза Россия Федерациязының Конституциязынын чарылбас кезээ кылып кирген. Федерация көрээзинде бистин республиканың эргелеп башкарылга болгаш бүгүн эргелеринге дүүштүр үүлдерни ында тодаргай ангылап айыткан. Ында даштыкы экономиктиг база делегей хаты-заалының чоруулары, бойдустун курлавырларын, байдаан боду ажыглаар эргелин болгаш өске-даа бистин эрге-ажыыныска дүгжүп турар үүлдер, бүгүн эргелер кирген. Үүгле кеземче хоойлуларынга хамаарышкан бүгүн эргелерни республикага бербээн. Моон соңгаар бистер бо Көрээ ёзугаар ажылдаар аваар ужурлуг бис.

Конституцияларының үүлдеринде төрүшкек үүлдер чок, эрге-чагырганың албан-хүлээлгелерининг ангылаашкынының дугайында чугаа база ында чоруп турар.

Конституцияда Хуралдарның (ам болза Советтер) тургузуунга хамаарыштыр ийи вариант киргеп: кайызын шилиин алырын чон боду билир. Үүл дээрге биргеи вариант ёзугаар Хуралдар Дээди Хуралдан эгелээш, үүгле кожуунаар Хуралдарынга чедир турар дээн, ийигизинде —амгы ышкаш сумуларга база турар дээн. Ажыы-биле чугаалааргa, кедээ Советтерин бериимзеи ыдыгы-ла кочуут эвес, ындыг-даа болза, сессия ол талазы-биле сөөлүү шинтирини хүлээп алыр апаан.

Ол ышкаш депутаттарның санын кызырар дугайында чугаа база чоруп турар. Чижээ, Дээди Хуралга амгызы ышкаш 130 депутат эвес, а үүгле 30-40, а кожуунларга 20-30 деп көөдүтпес. Чижеекбиле алырга АКШ-та конгресс кежигүнү дээрге ковчут улуг эргелиг кижи болуп турар, а бистин депутаттарывысты таныыр кижи болза, хүлээп алыр, а танывас депутатыы эжинче киирбес-даа чыгыы болгай. Депутаттарның санын эвээждирги — коонун төлээлериниң эргелериниң болгаш харыысалгазының улуунун дугайында чугаалаар турар, ынчангаш Дээди Хурал кежигүнү хостаттырган үндезинге чон дээш бүгү күжү биле ажылдаар ужурлуг.

Конституцияда Дээди Хурал дугайында 9 дугаар эгеде 61 үүлде көрдүнгенин ёзугаар оон бүгүн эргелерин тода айыткан. Чижээ, бон бирги кол хүлээлгези — Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алыры, анаа өскерилелер болгаш немелдер киирери. Тыва Республиканың хоойлуларын хүлээп алыры. Оон ангыда Дээди хуралдың бүгүн эргелериде Тыванын иштики болгаш даштыкы политиказын тодарадыры, республиканың кызыгаар айтырыгларын көөру. Тыва Республиканың экономиктиг, социал болгаш национал-культура хөгжүлдезинин талазы-биле программаларын бадылаары дээш, оон-даа өске эргеле айтырыгны ам болур сессияга база катап чугаалашкаш, төөнү шинтирини хүлээп алыр үе келген боон турар.

Дараазында Н. А. Ондар журналистерниң салган айтырыгларынга доңгу харыларны берген.

Айтырыг: — Россия Федерациязының (Россияның) Конституциязы биле Тыва Республиканың Конституциязының аразында чөрүлдээлүүлүк үүлдер үнүп азы маргылдаалыг айтыылар тургустунуп келбес бе?

Харыы: — Бо чылдың март 31-де ат салдынган Федерация көрээзинде күрүне эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле Россия Федерациязының составында боттогуунаан республикаларның эрге-чагырга органнарының аразында эргелеп башкарылга үүлдерни болгаш бүгүн эргелерни ангылаанын билир бис. Көрээ болза Россия Федерациязының Конституциязынын чарылбас кезээ кылып кирген. Федерация көрээзинде бистин республиканың эргелеп башкарылга болгаш бүгүн эргелеринге дүүштүр үүлдерни ында тодаргай ангылап айыткан. Ында даштыкы экономиктиг база делегей хаты-заалының чоруулары, бойдустун курлавырларын, байдаан боду ажыглаар эргелин болгаш өске-даа бистин эрге-ажыыныска дүгжүп турар үүлдер, бүгүн эргелер кирген. Үүгле кеземче хоойлуларынга хамаарышкан бүгүн эргелерни республикага бербээн. Моон соңгаар бистер бо Көрээ ёзугаар ажылдаар аваар ужурлуг бис.

Конституцияларының үүлдеринде төрүшкек үүлдер чок, ужуражылганың киржикчилери Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлевилелинин тургузукчулары улуг хемчээлдиг, берге ажылды кылганын демдеглээш, төлевилелге хамаарыштыр боттарының санал-оналдарын болгаш сүмелерин киргеп.

Н. А. Ондар түннел кылдыр сес алгаш, бо ужуражылга кайы-даа талага ажыктыг болганын чугаалаш, шак ындыг хевирлиг хемчеглерни моон соңгаар үе-үеле эрттирип турары ажыл-чорудулгага деткимче болурун айыткан. Солуннун журналистеринге өөрүп четтиргенин ол илереткен.

Назежда ЭРГЕП.
Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

«Шын» солун редакциязынга болган чугаа

ХАРЫЫСАЛГА ЧОК КОМЕНДАНТ

Кызыл хоорайның Улуг-Хем аудумчузунун 17 дугаар бажыңында Күрүнеши «Тыва тулуг» аренда-кооператив каттыжышкынының эр улус чурттаар 3 дугаар общежитиези бар. Оон артыы талакы даштын көөр болза, кижи мунгараар. Хемче талазында беш дугаар каттан эгелээш, бирги каткa чедир азыглары суг шыва алы берген.

Ол чурттарга бажыңының иштинче кире бээр болза, оон дора. Думчукка дораан-на чыт-бус келир. Коридорунда солагай талакы ужунда суг дээрге далай-ла. Бир демиргүүн салып каан. Оозу долгаш, шала кырынче тектүп эгелээн. Ында манзаларны чазып каан.

Бир дугаар каттың дээвиниңдем баткан суг чазыс чаап турганы-биле дыңнаа. Ажыгыннар бот-боттарын чүктеччин алгаш, үүнүп турдулар. Майыкташтыг кижи оон эптем шыдаавас. Сапык идиктиг оолдарның дуазы-биле үүнүп турганнары ол.

Ол каттың бир өрээлинде ак-чоорганнарны сандайларда аскылап каан. Шала кыныында орун шыңгыларын кургазынылыг каткан. Сонгалап карактаныпта кижи албас, ыт-ла ап-ла хиргиг, ыштыг чоорганнарны ол бөлүк-биле бала сыгыт каан. Даштын теңем бөлүнде кыш сыгыктыг өрде душпезі-биле сыскып каан.

Вахтёрларның өрээлинде он хире сыртык бөле салдынган. Ол бүгүнү караам-биле көрүп, холум-биле тудуп турдум. Мен анаа эртенгинин чеди шак бөлүн четпээнде бардым.

Күрүнеши ыңдыг эдин хөй черге өттүрүп, чыдылын алырга, оон өртээн кым төлээрил? Бо бүгү комендантының харыысалга чогундан болганы чурттакчылар ыңыжаап чугаалаар.

Суге-Маадыр ОНДАР № 48 ТЭ-ниң чазаныкчызы. 21 дугаар өрээлде чурттап турар.

— Ат болган чүве болгай. Кызын туалетке соок суг алаанга он сантиметр хире кызыл-кызыл чыдан ышкаш курттар маныжып турган. Чаш ажы-төлге бергези кончуут боор чоруу. Оон коргун-даа турдуваес. Бистин бо комендантывыс бистеринин-биле чугаалашпас. Чүү хереги айтыыбас. Аштакчыларны эки-бак сөглээш, үндүр сыныыптар.

Долгар АРТЫНА, вахтёр.

— Бистин бо комендантывыс чоокта чаа ажылдаан. Ажылынга келгеш, таакылап таакылап, столоваядан чемнеп алгаш чоруптар. Хүнзедир өрээлинче телефон долган болуна түнээр. Эртен эрте бази келбес. Ужуру болза бегүн эрте келгеш бо хамык чүвени кургадып туган. Чеди шак өске берлиг мыскажыл. Ам-даа сург. Хөй кижилер үндүр-кир сыныыптаар. Моон мурнунда үш вахтёрну анаа-ла үндүрдү. Профком-биле-даа чугаалашпаан. Мен дөрт уруглуг бот ие кижи мен. Школачы кижим база бар. Менги база үнүп бер деп турар.

Мерген ЧОНДАНОВ, «Интеграл» кооперативте монтажник.

— Моон мурнунда турган комендантывыс эки ажылдап турду. Ону Елена Тимофеевна Булгакова дээр. Ол комендантывысты та чүү дээш үндүрүп-кен чүве. Боттарывыс билбейн калган бис. Ам Людмила Николаевна Кымысова дээзин олурутун каан. Ажыл билбес кижи-дир. Каржы-хажагай. Бичии оолдарны өрээлдерден үндүр-кир сыныыптаар. Чуваш черивис үрелик. Душ база орта ажылдаас. Бир ужунда туалетти шуут хаан каапкан.

Хертек ШОЛБАН. № 48 ТЭ-де малар.

— Чугаалаар чүве болза, чүве-ле хөй. Ам ажылче далажыксан тур бис. Коридорларда ыныш чок. Үүгле бирги каттa бар. Ийиги каттa ыаныс сайгылгаан хыш турары бо-дур. Комендант шуут ажылдаас. Улустуң эки-бак сөглээр. Бо орун-дежек херекселдериниң ирип-чыдып чыдар чүвеин оон буруузу-биле болган чүве бо.

Донгак МАЯ, общежитиелер говар.

— Бо черде үш чыл ажылдап тур мен. Сөөлү үеде ажыл-чем безин сөөртүп алдаш бар тур бис. Чигир үзүлгендеп бээр ай чедип тур. Комендант ажыл-чем сөөртүр машина дилеес. Ол дээрге оон дорт хүлээлгези-дир. Эт үзүлгеп. Ажылдаан оолдар кежээ аштап келир. Кадыг ажыл кылып турар улуска эт албан херек болгай.

Үстүнде ажылчыннарның чугаазы-биле алырга, үүгле комендантының буруузу-биле болган. Кызын туалеттин хоорзазы чарлы бээрге, ону дораан каниидып албаан. Ам дежик хоорзалардан суг төгүлгеш, складче киргеш, хамык матрацтарны, эрги, чаа ак-чоорганнарны, орун шыныгларын, сыртыктарны өттүрүп каапкан. Сарсарамы сарсарыг калган. Чыт-бузу кедергей. Хевен өткеш, борбактажып калыр болгай. Чамдык ажылчыннар кызын-на хеп чуур черге чугдуруп алыр-дыр деп сүмелеп турда-ла, комендант херекке албаан.

Оон ангыда анаа ажылдап чоруп турган бир кижизидикчи башкыны база кызырган. Ол башкыны комендант кылып алыр дээш чурттакчылар күрүнеши «Тыва тулуг» аренда-кооператив каттыжышкынының начальнигиниче каш улаа билдириишкин киргеп. Харыызы мынчага чедир суваг.

Общежитиеиң кыныдан суг баткаш, хамык эт-септи өттүрүп каапканының дугайында медээ кээрге, анаа чеде берген мен. Бо бүгү бадыктаттынган. Ужуру болза санэпидстанциядан эмнилерни база чалаар турган. Оларга дыңнатпаан болду.

Күрүнеге чедирген бо когаралды кым төлээрил? Комендант бе? Буруулугну тыва-ап апаар.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

«Бай-Тал» совхозтан медээлер

СЕПТЕЛГЕ ДООСТУП ТУРАР

Совхозта интизи-биле ангыаны марканың 18 тракторлары бар. Оларның 13-у ажылдап турар. Септелге ажылдарынга 8 кижилиг бир звено ажылдап турган. Бо хүннерде 5 Т-150, 4 МТЗ-80, 3 Т-40, 2 ЮМЗ болгаш 2 ДТ-75 тракторлар бүрүн септеттинген. Кожуг машиналарындан 1 ажадын, 5 сеялка белеп. Бо хүннерде бир Т-150-ниң коробказын септеп доозар.

Трактористер Иван Сан-оол, Юрий Бадый-оол, Дербет Оруп-оол, кедээ ажыл-агый машиналарының септекчидери Сергей Дажы, Максим-оол Мижит-оол олар септелге ажылдарынга шалыпкын чоруун көргүскен.

— Совхоз часкы сезон үезинде машина-техниквиин ажылдаар чурумун тургускал. Дежурныйлаар кижилерни, кывар-чаар материалларны үзүктел чок хандырарын дуурушкан. Ховуга кавиалга ажылдары кыыр тускай техниканы быжыглаан — деп, МТМ эргелекчиин Максим Чамбал дыңнаткан.

СУГГАТ ЭГЕЛЕЭН

Совхоз бо чылын 318 гектар черге тараа культураларны чаждар. Оон хөй кезии арбай болгаш кызыл-тас. Оон ангыда 200 гектар шалыг ыңылаан.

Часкы ховуу ажылдарын июнь 6-га чедир бүрүн доозар. Ховуга арендаторларның 28 звенозу, 41 суггатчы ажылдаар. Бир гектардан ортумаа-биле 8 центнер дужуттуг ап болурунун аргалары бар.

Хар эрип, чылын турарыг-биле холбаштыр буга-сумун инарында чөлдерни хуу чонга билдириишкин ёзугаар үлээри эгелээн. Олар анаа тараачын ажыл-агыйын тургузар бодап турарлар.

— Бай-Тал бугазының бажын шагда-ла аштап эгелей берген бис. Анаа сес суггатчы ажылдап турган. Ында ам Бүүктел Оюржактын звенозу сугну базырыг эгелей берген.

Совхозта интизи-биле 809 гектар суггаттыг шел бар. Суггатчыларны тускай идиктер биле бүрүн хандырар бис. Амчызында ysyn униут идиктер чедишпес.

Бистин совхозта 1984 чылдан эгелеп 1 миллион 43 мун рубль өртектиг суггарылга системазын кылган. Бо хүннеде ол чедип ажылаттынмайн турар. Оон төлевилелиишын эвес кылдынган. Ол системаны районнун суг ажылагыйынга дамчыдып бээр болза чогумчалыг. Оон башка рынок үезинде ол өлүг хөренги боол артып каар — деп, совхозтун гидротехниги Петров Данар чугаалады.

Седип-оол ИРГИТ.

Тээли суур.

БОЛУР БЕ?

Кайы хире чоок азы төрел улус өг-бүле тудуп болурул? Ол дугайын кырган-авамдан мынчаар дыннаан мен. Төрел улус дөрт аданы эрткеш, «хая көрбес» чадазы четкенде, өгленчип болур. Ол чогум чүү дээни ол?

Бирги чада — алышкылар чангыс ададан төрүттүнер. Чижээ, чаңгыс аданың оолдары Анчы биле Мелдер алышкылар-дыр.

Ийиги чада — халышкылар — алышкыларның оолдары, кыстары. Чижээ, Анчының оглу Аяс, Мелдерниң уруу Анай, Аяс биле Анай халышкылар-дыр.

Үшкү чада. Халышкылар. Оларның оолдары, кыстары. Аястың уруу Өлчеймаа, Анайның оглу Шолбан дижик. Өлчеймаа биле Шолбан халышкылар-дыр.

Ам дөртү чада. «Хая көрбестер-дир». Олар ам таныжып, өг-бүле тудуп болурлар. Бо чадаларны схема өзүгаар бөдүүнү-биле көргүзүп-даа болур.

Оолдун-даа, уругунун-даа туразын санаарга, өлдирзиннеш-чадазы «хая көрбес» дээр чадага чеде берген болза, ынчан оларга өг-бүле тударын чөпшээрээр турган.

Амгы үеде чоок төрел оолдар, кыстар бо-ла таныжа берген болгулаар-дыр. Ол чорук тываларның эки чанчылдарын уттуп бар чыдарындан боон турар. Шаанда болза төрелдери-биле үргүлүү аргыжар, ырак-даа болза, чылда оода бир катап ыяапла аалдажыр турган.

Чоок төрел кижилер өг-бүле болурун кандыг-даа нациянын улузу багай деп санап турар болгай. Эртем өзүгаар тайылырлаар болза, чоок төрел улус өг-бүле тудуп, кады чурттай бээрге, олардан төрүттүнген ажы-төл аарычал, азы кандыг-бир четпестит, кемниг, угааны баларгай болурун амыдырал көргүскен-не болгай.

Ынчангаш мону кижи бүрүзү, ылангыя аныяктар билип алыры чугула деп бодаар мен. Ада-иелер уруг-дарыңга кайда, кандыг төрелдери барын чугаалап берип, оларны кичээндирип чорза эки болур ужурлуг.

Тээли суулда башкы,
Анчымаа ЧҮЛЬДҮМ.

«СОЛУН ЧААГАЙ ЧАГАА АЛЗА»

Тыва-моол харылзаалар

Моолдун Хубсугул хөлдүн чоогунда чурттап чоруур тыва чоннуң дилээн өзугаар оларга тыва дылын өөредип, ийи дугаар чыл ында ажылдап тур бис. Бо ийи чылдың дургузунда моол, тыва чоннуң биле таныжып, оларның төөгүзүн, амыдырал-чуртталгазын улуг сонуургал-биле өөренип, хөй-ле үүлдерни билип алдывыс.

Хубсугул хөл. Шаанда оны Көпсе хөл деп адап турган. Оон чоогунда чурттап чораан кижилерни «дуболар» дээр деп төөгүде бижип турар. Моон бодап көөрге, бо девискээрге тывалар шаандан бээр-ле чурттап чораан хире.

Хубсугул хөлдүн барын үүгүнден эгелээш, Енисейнин эгезин алган Шишкид хемге чедир девискээрни эжелеп турар Хасут (Хубсугул) кожуун- XVIII үс чылда Тывадан ангыланган, Моол күрүнезинге кирген.

Мында чурттап чоруур тываларның сактыышкыны-биле алырга, 1942 чылда Моолдун Ак-Хөл деп черге бир дугаарында келген кижи Назайдың Серээ болуп турар. «Ачам шаандан тура моол дылды эки билир кижи. Кунгуртугның Кош-Туруг деп черге коржаага манакчылап турган. Күзүн хар чаап турда. Өдүген чайлаандан үнгеш, 3 хире хонуп чораан, Тенгис бажынга келген бис. Мал-маган бар эвес, он шаа хире ивилиг бис. Ынчан Тывага дайын үезинде амыдырал берге турганы ол боор. азы хөренги-кошкулун, малын колхозка киирип ханыра бээрге, малын харамзааш, дургунаа-даа келген турду-ла ийнеп. Тан-билбес» деп. Назайдың улуг оглу Баатыр сактып олурар.

Ак-Хөл сумузунда ам 500 ажыг тывалар бар. Олар иви, мал, аныыр ажылдыг. Мурнунда үш ангы сумуга тарамык чурттан чорааннар. 1962 чылдан эгелээш, шупту тывалар чангыс Ак-Хөл сумуга чыглып, чурттап эгелээн.

«... Мен бо чуртка 1944 чылда келдим. Черле амыдырап чораан-на девискээривис бо. Тожунуң Хараалыг, Алдынуңге өөредип, дамчыдып берип, ырак-узак, тайга черде амыдырап чоруур ивижи, ачы чоннуң эрестиг, соруктуун кижи магадаар.

Төрээн черим, Тожу чуртун үргүлүү сактып, анаа барып, ону көрүксээн сеткилин бистин-биле үлежип чугаалажырлар.

«...Мен дыка-ла үр Тывамга барбаан мен. Ам барза деп сагыштыг-ла олуру мен. Шупту чимени утпаан, уттур боор бе төрээн черим. Сургуулум олаан-даа тыш шыдаар мен. 1951 чылда Тоора-Хемге сести дооскан мен. Ынчан холумга паспортум турган. Ында мени Бараан Ак-оол Дугуреевич деп бижээн. 1952 чылда маңаа келген бис. Хөй эвес моол аалдар бар болган. Шупту чылгы, хой, инек малдыг. Бистер күжүрлерде ивиден башка, чиме чок. А моолдар ививисти көрбес, соккулаар, бисти «дургун тываларэ» деп кыжырыыр болган улус. Ынчан чоруй, эптиг-найыралдыг болуп, моол уругларны алып аар болган бис. Угунда тыва кыс-ла алгы дег болган, ам ёок чимени ёорул дээш-ле моолун алып алган».

Бүгү Моол чурттун девискээринге азырал иви турбаан. Тыва улус Тожунуң ивилерни Уургай, Дожама, Ак-Аттыг хөл, Серлиг-Хем ынчаар чурттап чордувус. Ынчаарда кызыгаар бар эвес, ынай-бээр үнүп-кирип чоруп турар чиме. Ынчап чораш-ла Моолче кирип келгенивис бо ийнен. Тыва чуртувус-биле харылзаа экижээннинге улуг байырлап тур бис. Мээн бир кызым Кызылда башкының ортумак сургуулунда өөренип туру» деп, Ак-Хөлдүн сураглыг анчызы, ивижи Шанчы Сотпа акый чугаалады.

Өске чуртка, хары чоя аразынга келгеш, амыдырал берге-даа болза, бодунун төрээн дылын, чанчыл. өзулалдарын кагбайн, ажы-төкижи, авамның кады өскен дуймазы Тэрбиш дээш-ле хөйле улус бар. Мен төрээн черим сагынгаш, мындыг ырларны ырлап чоруур кижи мен:

Артоо чүгтэн тайга-сыңдан
Ала-шокар булут үндөө.
Артоо чүгтэн чоннарывистэн
Амыр чаагай чагаа келсэ.
Соңгу чүгтэн тайга-сыңдан
Соок шокар булут үндөө.
Соңгу чүгтэн чоннарывистэн
Солун чаагай чагаа келсэ.
Сарыг дыттың ыочшатийин
Сарыг хамсыл каяа төдэр.
Сактып чораан сагыжымны
Сая-ла хоор чоп чүге билир.
Силерлерге ажыл болгаш
амыдыраарынга экини хүсэн
артым. Жамбал Севил».

Тывада артып калган хадуима, дөргүл-төрелдери-биле чамдыктары харылзаа тудуп, чагаалажып турарлар. Ынчалза-даа хөй кезин харылзаа чок болгаш төрелдериниң дугайын билип алыксаарлар. Ынчангаш бо бүгү сактыышкынларны номчааш, кым-бир кижиниң төрели тыптып, харылзаа тудар боор деп идегел-биле моңу бижидим.

Ольга ООРЖАК.
Багш.
Хөвсгөл аймаг,
Цагаан-Нуур сум.
Моол.

СОЦИАЛ ДҮШКҮҮРЛҮГ ЧОРУК АЙЫЫЛДЫГ

● РФ-ниң чоннуң социал камгалал министринин оралакчызы М. АЛЕХИН-биле беседа ●

— Михаил Ильич, шаандагы министерство-биле силерниң министерствоның ылгалы чү?

— Эрге-хүлээлгелеривис чаартынган. Бис бүгү чоннуң социал эрге-ажыктарын камгалаар бис. Чазак тургузуунда чоннуң янзы-бүрү кезектериниң социал камгалалын боттандырып турар черлер элээн каш: Күш-ажыл министерствозу, Сан-хөө, Экономика, Өөредилге министерстволары... Үүгле олар аразында харылзаа, дем чок ажылдап турары хомуданчыг. Рынокче шилчилге үезинде база оон ынай үеде чоннуң социал камгалалының концепциязын ажылдап кылбаан.Чогум бисте ол бар.

— Сан-хөө курлавырларынар бар бе, азы шаандагы министерство ышкаш «колданып» турар хевээр бе?

— Чоңга социал деткимче кылыр фондуларны девискээрлерде тургускан. Амгы үеде кол-ла үндезин — СЭКП-ниң акша-хөренгизи. Ол 6 млрд. хире рубль. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужутканынган кирген акшаның 10 хуузу база бистин саннарывысче кирер. Өртектерни хостуг болдурганы-биле холбаштыр продукция болгаш бараанар артымның өртээн эде көргеннинг 50 хуузу демги фондуже кирер. Бо чылын республика фондузунче 15-20 млрд. хире рубль шилчиттинер деп санап орар бис.

— Хөй-ле акша-дыр. А чогум улус бичии-даа экижишкин эскербейн турарыл ынчаш?

— Колдуунда курут черге ажылдап эгелээн боллур бис ийин. Шалыпкын социал дузаныг девискээр албаннарын ам тургузуп турар. Чер-черлерде бараанның бодун берип дуза кадар адрестиг система хевирлеттинип орар.

Эн-не берге байдалда туруп турар чангыс-даа кижи дуза чокка артпас. Ындыгларның саны тодараттынган, ол хамаатыларны база саатты хереззеннерни, уруг эмзирер иелерни аъш-чем продуктулары-биле магадылалдыг хандырар тускай пунктуларны база тургузуп турар чүве. Халас азы чингелделиг бээр таварылгаларны тодаратган. Эрге-чагырганың чер-чер органнары боттарының салыышкынын киирерин манап тур бис.

— Айтырыгны шуут дорт салыыл: силерниң программанар чоңга кажан «чемиштиг» болурул?

— Апрель-майда чеднимес кижилер бистин шору деткимчевисти көре бээр деп санап турган бис. Ынчалза-даа ам энергия берип турар үүлдерниң өртээн сула салыр. Белен эвес үени эртер ужурга таварыжыр апаар-дыр, чүге дээрге оон түннелинде бараанар биле аъш-чем өртээ база өзе бээр. Ынчангаш чүгээртээшкин аткаарлаар. Чаа компенсациялар киирер, пенсияларны, өскё-даа төлелгелерни эде санаар.

— Мен бодаарымга, чазак мыя бо дораанга политиктиг айтырыглар шинтирлээриче дүнүп, экономиканы дөө ол бедиктен таарыштырарын кызып турар. Тодаргай кижи бергедээн айтырыглары-биле ында-ла кылыында артып турар. Мындыг байдалда социал камгалал экижиир чоор бе черле?

— Бир эвес экономикала кулулаашкын сөөлгү үеде оожумнап орарының чамдык демдектери көстүп келген болза, социал адырда байдал харын-даа баксырап болур. Ийиги кварталда болгаш 1992 чылда бюджеттен үндүрүп турар акшаның хирезин көөрге, хүлээп алдынган бүгү социал программаларны, өртектер өзүлдезин барымдаалап, долу хемчээлге боттандырары болдунмас-тыр.

Мындыг байдалдарда өг-бүлеге дузаламчы акшаларын, ажыл чок дээш пособиелерин бир янзы көөр, ол системаны эде кылыр, социал камгалал талазы-биле төлелгелериниң негелделерин немей тодаразын апаар. Үндүрүп турар бүгү акша-хөренгини үүгле чоннуң эң чеднимес кезектериниге берген турары чугула. Оон аңгыда девискээр айтырыгларын шинтирлээри эң кол үүлдериниң бирээзи апарган.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаар болза, интилелде социал дүшкүүрлүг чорук амдыызында эвээжевейн турар болгаш ол реформалар чорудулгазын буза тепсивидип болур. Ону барымдаалап көрбейн барып болбас.

В. ГОЛОВАЧЕВ.
(«Экономика и жизнь»).

Тайылбыр

ХЕРЕГЛЕЛ БЮДЖЕДИНИҢ ЭҢ ЭВЭЭШ ДЕҢНЕЛИ

Россия Федерациязының Күш-ажыл министерствозунуң өртем-шинчилел институдунуң улуг өртем ажылдакчызы Н. КУЗНЕЦОВТУҢ хереглел бюджединиң эң эвээш деңнелинин талазы-биле тайылбыры.

Хереглел бюджединиң эң эвээш деңнели (ХБЭД) дээрге чоннуң эвээш орулгалыг бөлүктериниң амыдыралының үнезин тодарадыр арганы бээр орулгалар болгаш чарыгдалдар балансызы-дыр. Анаа аъш-чем продуктуларының талазы-биле, кол-кол аъш-чем эвес бараанар база төлевирлиг ачы-дуза талазы-биле өртемге үндезилээн нормалар болгаш нормативтер кирер. Бо бюджет материалдыг кежиктериниң болгаш ачы-дузаның өргежок чугула эң эвээш деңнелин база оларны хереглеп ажыглаарының структуразын, а ындыг болганда, орулгаларның, оон иштинде ажыл төлевириниң хемчээлин доктаадыр.

Институттуң санап көргени бюджеттерде 200 барааннар болгаш ачы-дуза кирип турар, олар дээрге аъш-чем продуктуларының 75, идик-хеп айманың 47, культура-амыдырал болгаш ажыл-агый, санитария болгаш гигиена бараанларының 82, ачы-дузаның 7 хевирлери-дир (бажын-балгат төлевири, коммунал ачы-дузазы дээш, школа азыны четпээн уруглар албан черлери дээш төлевирлер, харылзаа, транспорт ачы-дузазы дээш, дыштанылга дээш төлевирлер — шуптузу 40 кезек).

1988-1989 чылларда чангыс ажылчын кижиге эргежок чугула хереглеллерни хандырарынга айда 112 рубль херек турган, а 1992 чылдың январьда 1590 рубль херек апарган-дыр. 4 кижилиг (ийи улуг кижи, ийи уруг) өг-бүлеге хамаарыштыр ол-ла чылдарда денней көөрге, айда 331 рубльден 4820 рубль четкен. Ол хире орулга ажыл төлевириниң база янзы-бүрү социал чингелделер болгаш төлелгелериниң күселя-биле хандыртынган туруп болур.

Ол-ла үе дургузунда хереглел бюджединин эң эвээш деңнели 14-15 катап өскен, аъш-чемге үнер акша 16 катап, идик-хепке үнери 17-19 катап көвүдээн-дир. а ажыл төлевириниң эң эвээш хемчээли үүгле 4,3-4,9 катап өскен болуп турар. Бедүүн санаашкындан алырга, ол акшабиле амыдыраш-чурттап болурунуң эң эвээш деңнелинин 62-71 хуузун шаанда дуглап болур турган болза, бо чылдың январьда үүгле 21,5-не хуузун хандырып болур-дур.

Мындыг үүлдү база билзе чогуур: нормалар болза үүрмектеп садар садыгга хамаарыштыр санаттынган, арагага чарыгдал кирбээн, коммерция база кооператив өртектерин барымдаалаваан.

БӨДҮҮН КИЖИ ДУГАЙЫНДА СӨС

Бистиң тыва улузувустуң иштинден солун төөгү-намдарлыг кижилер база чораанын кижи дыннаар, көөр боор үүве. Аныяк шаамда Чаа-Хөлдүн Бүлүн-Терекке Тыва Арат Республика турар үевисте-ле «Дүнэ»-даа, «Донгуу»-даа дээр шоналыг улуг назылыг кижиниң өөнге соктаан хоо-тараа өремелеп чип, изиг сүт аартап орган, анаа келген ашактарның чугаазын дыннаан мен.

— Сээн шын адын «Дүн», «Донгуу»-даа эвес, а анаа-ла Дамбуу-ла болгай, че, төөгүп орам. Комду азы Кобдо дээр ийикпе, ол дайынга киржип чораанынны, канчан оон дириг чанып келгениңни?— деп, ашактарның бирээзи мээн аътка шаппас, чортун чоруур «Чортар» — «Чондан», деп шоналыг ачам кончуг бедик ыныг, шыырак, улугзумаар, моон баштыг, салаалары артында-ла мергелер дег чоон— чоон Дамбуу ашактың айтыраныш билир мен.—Ийе, Кобдо дайынынга Чаа-Хөлден-даа, Тываның өске-даа черлериндел тывалар хөй кижи киржип чораан бис. Оны чугаалаар болза хзун-дүр ийин, хөй че херек, буга шазынга, азы Аймырлыг хонгуунга баргаш, чугаалажылыпаа — дээш, Дамбуу ашак үүрээн туткаш, өскелерин эдерткеш, келээ көк-көк борбак талдарлыг тараа сугтарар бугаже эдертипкеш базып үүптер үүве ийин.

Аныяктың хайы, таптыг үүве сонуургавас. Ынчан-на Кобдо дайынынга киржип чораан тывалар дугайында Дамбуу ирейден эки билип дыннаар дээр турган үүве-дир ийин. Оны мынчага чедир хомудаар мен. Сөөлүнде бодум ачамдан айтыварымга:— Дамбуу дээрге ол дайынга киришкеш, чаныр келген тываларның бирээзи болбас ийикпе, хөөкүй элээн-не түрел чаныр келген, эдектери элеп калган эрги шинель кеткен, эктинде чаңгыс ок арткан октыр боо дээр боо үүктеп алган, аът чавыдактаан чаныр келген кижи-дир ийин. Та, азыр-тенин келген хөөкүй үүве—деп харылдаан. Шынан-ла, Кобдо дайынынга киришкен тывалар хөй дээр, олар кончуг дидам чоруун көргүскеннер деп дыннаан мен. Ындыг-даа болза ук дайынга кижиин чораан тывалар дугайында төөгү материалдарын кижи комчүвас, дыннаваас боор-дур.

Төөгү төөгү-ле болгай. Ол шынны бистиң төөгүчүлер, эртемденнер, архив ажылдакчылары көдүрер, көргүзер, бистиң салгалывыска үлегер-чижек, солун ылдыр арттырып илередири чугула деп бодалдыг болгаш бо дугайында айтырыны Чаа-Хөлдүн «Ак-Туруг» совхозта күш-ажылдың хоочуну Роман Серемаевич Хунай-оолдун «Шын» солунга көдүргени кончуг шын. оон саналын бир номчукчу ол-ла солунга база деткип бижээнин номчаан мен.

Чылдар, үе бистен ыраан тудум, төөгү база ыраан апаар, ам ындыг киржиккя чораан хзун назылыг кижилер, тывалар эвээш-ле арткан, бар-чок чыгыы боор. Ындыгдаа болза, «азы өлүр—багдаажы артар, ада өлүр—оглу артар» деп тыва улустуң мерген уткалыг сөстери бар. Үстүнде адаанын Дамбуу ирей шагда-ла сезен ажыг хаалыг чораан. «кызыл-дуствй» берген. Ам оон улуг назыже чоокшулаан оглу бар. Оны Дамбуу Куусаал Мушряевич дээр. Куусаал Мушряевич адазының дугайында элээн билир ужурлуг. ынчалзажок оон таптыг айтыры көөбээн мен Айтырар апаар. Кобдо дайынының киржиктиги Дамбуу ашактың оглу Куусаал база солун кижилериниң бирээзи болдур ийин. Ол адазы ышкаш, «тутса—меге, турза — хзун-даа», олаан дөзеп алган улуг, шыырак. Топтуг-томаанныг, эзлдек-эвилен, кежээ, кызымак, човаачал. «кымыраарын чоруп алган, ыткан хой тургуспас» хевирбудуштуг кижи деп билир бис. Ажылга оон тура дужеря чок, кандыг-даа ажыл-хулээлгеге ак сеткилдин аажок. Хөлүн эттир хөөредип мактап канчаар, шыныг чугаалаар херек. Бо одуругларның ачыгу биле Куусаал бис ийи аныяк шаамыста кожа-хелбээ чуттап, чаңгыс өдекке ойнап-даа, хой. мал-даа кадарып өстүвүс ийин. Шынаплa, ажылдаар-ла кижи.

Аныяавыста, аравыс бир-ле чыл, уурук-суурруктуг, Совет Армияның хүрээленинге шериг албаны эрттирген бис. Мен 1950 чылда Чөөн чүкте, ам японнарның хомудан негеп турары Хоккайдо ортулуктан үш-ле километрде турар Курилдың эн төгүнинде дөрт ортулуктарның бирээзи —Кунашир дээр бичии ортулукка кезек тыва өөрүм: ам Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу Иван Салчак, Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы Арбычыга Даржай, Тыва Республиканың Сайыт-гар Чөвүелиниң херектер эделелиниң даргазы Шулуу Куулар, ол-ла ортулукка бистки кезектен шериг училищезинче чоруй баргаш, Казахстанга шериг албанынга командир-офицер боон албан эрттиргеш, генерал-майор дужаалдан кургаырже халашкан. Балгазы чурттуг, ам Казахстанда пенсионер Константин Тупишын, хоочун юрист Александр Ооржак дээш, оон-даа өскелер турган бис.

Куусаал Мушряевич Чөөн чүкке, Примор крайга 1951 чылда үжар үүл кезээнге дөрт чыл телсеп эрттирген. Ол анаа шериг кезээнге эн дээре дайынчыларның бирээзинге санадып, командылап чериндан шаннал-мактаалды ап келген, ол бүгү ам оон бажынында турасказал болуп арткан. Шериг баар мурнунда төрээн колхозунга трактористеп, чер чарып, тараа тарып, дужут ажаажып ажылдап турган. Күзел күштүг дижир, Куусаал Мушряевич амыдыралга үүткүлдүг, сонуургалдыг болгаш, ол машина, трактор, мотоциклдаа башкарар, аът-шары-даа эзертеп, ыңгыржактап мунуп, чүдүрүп билир. Ындыызы-биле Ак-Туруг, Бүлүн-Терек суурларга колхозтун-даа, оон соонда совхоз-даа апаарга, интитиниң күш-ажылынга, төрээн суурунун экономиктиг хөгжүлдезинге бодунун үлүүн өскелер-биле кады денге киришириттирип келгениниң бирээзи.

Бодунун билиг-мергежилин бөлүдип чораан, ол сөөлзүредир Ак-Туруг колхоз-даа, совхоз-даа апаарга улус депутаттарының Ак-Туруг көдээ Совединин күүскомунун даргазынга он алды чыл иштинде ажылдап келген, Советтер ажылдакчыларының хоочуну. Кажан таптаашкын үезинде Ак-Туругну «УТКА 25 чылы» совхозтун салбыры, оон соонда ону ангы совхоз кылдыр чара тургусканыдан эгелээш, Куусаал Мушряевич Дамбуу ажыл-агый эргелекчизи, азы 1972 чылдан бо хүннерге чедир ында ажылдавышаан. Кажан көдээ Совет күүскомунун даргазы турганы, суурнуң тудуг-суур, школа, уругдар албан черлерин, садыг-магазин, столоваа тудуларын, кудумчулар чаагайжыдылгазын кылырынга, малчыннар, тараажыларның амыдырал-чуртталгазын чугээржидер херекке идепкейлиг киржип, депутат активти организастап, үштап баштаарынга үлүүн мергежил, билиин бараалгалын келген. Ынчангаш ону чону-даа, соңгуучулар-даа хүндүлээр ужуру ол. Чок, ол аас-биле айтыышкын бээринден ангыда боду-ла ажылчынчар-биле кады хол тудуп ажылдап кириптер, шыны херек, баллы тутса—чазаар, маска тутса—дарганнаар-даа, узаныр-даа эрлернин бирээзи дизе чазыг эвес.

Хөй-ниитинин ажылынга идепкейлиг киржип, район, суур Советтериниң депутадынга ол каш чыыштар улаштыр соңгудуп-даа, соңгукчуларның бүзүрелин, деткимчезин кызымак ажыл-ижи-биле чаалап ап-даа чораан.

Куусаал Мушряевич Дамбуу ам бо хүннерде, тодаргайлаарга, апрель 29-та аллан хаалаар. Ол амыдыралга ыраак, өг-бүлезирек, уруг-дарыын, аалының иштин хүндүлеп билир, эш-өөрүрек, дуваргак, улугну-улуг, бичени биче деп көөр, өөнүн хереззеннээн Кылбык Дамбуу-биле кады ажы-төлүн өстүрүп, кижизиткен. ам ханың уругларының уруг-дарының азыраажып, ыя тудуп орар ийи-чангыс инээн, хаваның ажаап карактап. ажылдап, чурттап чоруур. өске бүгү кыраан-авай, кыраан-аалар ышкаш, олар база ындыг салым-чолдуглар ийин.

Үнген чоннуң үндүр, киргеп чоннуң киир үдээр. Бажыңбалгадынга эш-өөрү, дөргүл-төрели хары чоп-даа кире бээрге Куусаал Мушряевич:

— Ийе, чүнү канчаптайн, кадай? Ол салыптайн бе, суг эккээр мен бе?— дээш, бодула ожук-пашта баар, олут орбас чанчылдыг.

Амыдыралдың чамдык уттундурбас таварылгалары — ха-дукмазы, эш-өөрү—уругдарының куда-лоюн дужүрген, азы хар харлаан черлерже чалады бергенде, Куусаал Дамбуу солун кижи. Хөөремик, хөрээн ажытканда хөөмейлээр, сыгыртыр мен дээр, хөглүг-баштак чугаасоттуг-даа.— «Эй, алдар, э-эйт (оолдар дээри ол)!, акынар мен бичии салыптайн бе?!—деп барганда. Чаа-Хөлдүн кожаннарын, ойтулааш ырларын-даа бадырыгаптар:

Терезиниң кежер кежин
Терен-дир бе, сыык-тыр бе?
Тевик-шоваа Кылбык кызы
Эштиг-дир бе, часкаан-дыр бе?

Чылгы малдың аразында
Чыраа-саяа—мээн аълым
Чылган кыстар аразында
Чычыы тоннуу—мээн эжим.

Тонум адаа тоглап өскен
Довурактыг Чаа-ла-Хөлүм
Доңган баарым чылдың-ла бөөр
Дозур кара кадай уруу.
Эдээм адаа тоглап өскен
Элезиниг Чаа-ла-Хөлүм
Эриг баарым чамдыы болган

Эрге кара кадай кызы — дээш, кадай оглу Куусаалдың кожамыктары оон-даа бардыр - ийин. Ол дээрге улуг-тун аас чогаалы-дыр. Ону Куусаал Мушряевич ТАР үезинде Чаа-Хөл—кожуун-даа, район-даа турда, аныяктарның одаг кыпсын алгаш, мөге хүрештирип, карактарны шарып алгаш «тыпчып, чаштып» ойнаар, олажы кожамыктажып ырлажыр, ойтулааш оюнларына киржип, көрүп чораанывысты ол утпаан. Куусаал, Кылбык Дамбуулар уруг-дарын төлептиг хамаатылар кылдыр кижизидип өстүргенинге база уруг-дарының башкылап өөреткен башкыларына өөрүшкүзүн илеретпишаан, ада-иениң изиг чүрээ, сеткилинден чоргаарланып-даа чоруулар. Уруг-дарындан: - оглу Сергей—чоладаны. Володязы —чоладаны-ажылчын, уругдары— Саяназы—бижик паллаар машинакчы мергежилиг. Валязы—бот-өөрелиде-биле. Кылыдың башкы училищезинде өөренип турар. ам доозар. Аңеля. Бедекмаа— уругларының уруглары аас-кежиктиг, эки өөрүп доозугун чоруулар.

— Пенсияже үне берген, дыштанып бе, азы ажылдап уламылаар бе?— деп, оон айтырган бис.— Бо берге үеде аваа олурар арга бар бе, ажылдап-ла чытканы дээре боор, бо ажылымга эвес-даа болза, хуу ажыл-агый тутканы, малмаган-биле халбактаңганы дээре боор-ийин—деп, оон харыызы бо.— Бистиң ачавыс, шынап-ла, аравыс-биле кады бистерни амыдыралдың орчуже кижилер кылдыр өстүрер, кижизидер дээш күжүн, энергиязын чүткүлүн харам чокка бараалгаткан. Ынчангаш ачавыстың алдан харлаанын таварыштыр аваа чүүнүн-даа мурнунда, эн эки калыкшылды, узун назынны күзээр-дир бис—деп, уруглары, оолдары: Саяна, Валя, Сергей, Володя, кадайы Кылбык олар ынчаар йөрээн турарлар.

Дартан-оол ЕНДАН,
Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, журналист.

ЦЕХТИҢ ҮЛҮҮ

Кандыг-даа бажык-балгат эжиктиг болгаш соңгаларлыг болур. Ханаларны тудуп-даа каарга, бажың белен эвес деп санаттынар. Чөөн-Хемчик районда № 1 КМК-ның чазаныр цеги чаа тудугларга эжиктер болгаш соңгалар кастыктарын, рамаларны, шала маңзаларын болгаш өске даа чугула тудуг материалларын кылып үндүрүп турар.

Бо цехти дуржулгалыг чазаныкчы Арзылан Монгушевич Суваа билдилиг-биле удуртуп турар. Хөй эвес кижилиг бо коллектив бердинген даалгаларны долдур күүседип, а чамдык көргүзүүлери харын-даа ажыг боон турар. Цехте бодунун мергежилинге бердинген, кызымаккай ажылдап турар чазаныкчылар эвээш эвес. Оларга Төмүр-оол Монгуш, Борбак -оол Ооржак, Валерий Ондар, Мерген Сат олар хамааржыр.

Цехтың ажылчыннары оон ангыда янзы-бүрү хаалгаларны, чинге маңзаларны, херим ыыштарын болгаш чоңга эргежок чугула өске-даа чагыгларны база кылып берип турар.

Чазаныкчыларның мурнунда бо чылын улуг сорулга салдынган. Рынокче шилчиишкинин берге үезинде-даа боттарының ажылын үзүктелдирбес. орулгалыг ажылдаар деп олар шинтирлээн.

Арагачы ДОНГАК.

А. ФАДЕЕВТИҢ СӨӨЛГҮ ЧАГААЗЫ

СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат турган, үүгле Россияга эвес, а бүгү делегейге алдаржаан чогаалчы Александр Александрович Фадеев 1956 чылдың май 13-те Москва чанында Переделкинода бодунун дачазынга бооланып өлүп берген чыткан. Ол амы-тынынга четтинер мурнуу чарыында СЭКП Төп Комитединге чагаа бижээш, стол кырынга салып каан болган. Оон ол чагаазы «эн чажыт» документилер аразынга чыткан. Чогаалчының өлүр мурнуу чарыында бижээн чагаазын солунга паолап, хөй-ниитиге чедирип дыннадыр арга ам бар болуп турар.

Александр Фадеев чагаазын мынчаар бижип эгелээн: «Мээн бүгү амыдыралымны бараалгатканым уран үүлдү партияның чаржычыг, а ол хирезинде-ле сыныг, бот-тогдунар, бардам, кара туразында удуртулгазы сандарадып каан болганда, дириг чурттаар аргам чок болу берди, уран үүлдү катап экижидер арга ам чок-тур. Литературның эн эки кадрларын күш-биле узуткаан азы өрге-чагырга тутканнарның кем-бурулуг тоомча чогунун уржуунда олар өлген, хаанның дүржок дүжүметтери бериынчаар кылып шыдавас турган ийик: литературның эн эки кижилери элекке өлгүлеп калган: артканнары үнелиг үүлдерни эвээш чогаалып турган. 40-50 хар безин четпейн мөчүй бергеннер.

Литература—ыдыктыг эстетиканың эн-не ыдыктыг эстетиканы-дир, ону бюрократтар болгаш чоннуң эн-не хожуулгай шаалдары сандараткан. Москва конференциясы азы УК партсъезд ышкаш, мынаг «бедик» индивидаан «Оны кычыкпыбас херек!» деп доозун чаңгылаалдыр дыннаган. Байдалды кезер дээш арганы кидиннээшкинин болдуруп турар: кыстырган берге бай, далга таварышкан болгаш шыны чугаалап шыдаар аргазы чок болу берген ак сеткилдиг эвээш кижилерден ажыла билир ийик, карыы, мегелей кижилерниң болуу ыыгдыын тургустунган — оларны кылып турар түүнделеп Ленинниң бодалдарынга шуут удурланышкак, чүге дээрге ук түүнделер дүжүметтиг ниитилдердан ужуктаган болгаш харын кыжаныышкын-биле сыныг холбаалыг.

Ленинниң үезинде мээн салгалым хостуг болгаш ажыт-чажыт чок ажык чоруктун сагыш-сеткили-биле литератураже шыныгын киргеп турган, сагыш-бодалга эгээртинмес чогаадыкчы тывышкыннар турган болгаш кайгамчык эки чогаалдарны бижип, оон-даа хөөнү бижип болур турдувус!

Ленин мөгээн сөөлүнде биттерни бичии оолчугаштар кылдыр көрө берген болгаш харын узуткан эгелээннер, идеология талазы-биле бисте коргудуп, ону «паатыйжи чорук» деп адай бердилер. Байдалды эдип болур турбуже, чаржыныг, мелегей чорук тергиидеп, байдалды экижидер ужурлуг кижилериниң бот-тогдунар, бардам, кара туразында мелегей чоруу кедереп, дедлей берген. Талантызы чок, шаарланчак, өжээргек, өжээн сүрер кижилериниң эрге-чагырганга литератураны октап берипкен Сагыш-сеткилинде ыдыктыг оттуг хевээр арттырган эвээш санныг кижилер кандыг-даа салдары, эргеэн чок байдалга кирген болгаш удавас мөчүп каарлар. Чогаал кылыынга кандыг-даа идиг берилгиннинг сагыш-сеткилинде чок болу берген...

Коммунизмиң херээ дээш улуг чогаал кылырынга чаяттынып, партия-биле ажылчыннар болгаш тараачыннар-биле он алды хаалымда-ла сыныг холбаалыг болуп, бүгүн хайырлаан талантыынын ачызында чоннуң амыдыралын тургар болганда, оларга мээн таламдан кандыг-даа идегел, бүзүрел оскуидурган, Сталиниң дерзин чагыргазындан-даа артык ойдактыг халапты олар таварыштырып болурлар. Сталин мун-не өртем-билиглиг кижи чораан, а олар— өртем-билиг чок мелегейлердир.

Чогаалчы мээн амыдыралчуртталгам ам кандыг-даа утка-шынар чок болу бергени ол-дур, ынчангаш мени бужартадып, нүгүлдеп, хоптап турар бачыттыг амыдыралчуртталгадан чарлыр дээш амы-тынымдан улуг өөрүшкүүбиле ырап чоруптум. Күрүнеги чагыын турар ол кижилерге бо дугайында чугаалаар сөөлгү идегел менээ турган, чеже-даа дилээримге, ол кижилер 3 ыл дургузунда мени хүлээп албаанар.

Авамның чанынга мени орнукшударын диледим.

А. ФАДЕЕВ».

56.V/13

Алексей ДУГЕРЖАА очуулдурган.

... Авамның чанынга мени орнукшударын диледим.
А. Фадеев.

Чагаалар аразындан чагаалар

СОЛУП БЕРЗЕ

Ат-фамилия дугайын бо-ла чугаалажып турар апарган бис. Тыва фамилиялар: «Ооржак, Ондар, Монгуш...» дээш баар болгай, а аттарывыс, шынап-ла, чамдык эштернин солунга бижип турары дег, «оорж» шокар. Ынчангаш маны хей-ле тайылбыр кылбайн, хууда саналым киирер бодай-дыр мен. Ам адыр, фамилиязын солудуксап турарлар эвээш эвес деп билип турар мен. Ындыгларнын аразында мен бодум база бар мен.

Тыва Республикага ам база кэтап паспорт солудулгазын чорутса кандыгыл? Аанакайын, база-ла акшага кээп үзер чүве-ле ыйнаан ол. Мындыг таварылгада аңаа сонуургалдыг кижилер чоп акша чыып берип шылавас деп. Банкыга тускай сан-даа ажыдын болгай. Болдунмас чүве болза, ат-фамилиязын солудуп алыксаан улуска шаптараазын кылбайн, паспортун солудуп берзе кандыг ирги?

Борис ООРЖАК.
Таңды район.
Дүрген суур.

ЧОКТА АМ КАНЧААР

Улуг өртектиг бараан, аъш-чем, амгы бо берге үеним төвин чонга аар-бергезин көргүзүп эгелей берген. Оон мурнуунда идик-хепти далдап кедип чораан болгай бис. Ам самдараан хепти чамаар болу бергени ол. Өртектерге беленселеп кижи күш четпестей болгаш.

Аныяк оолдар, кыстар модо өзугаар көрүштүг кылдыр кетинип-өзөр болгай. Хереженчи улустун идик-хеви эптиг, чараш-даа, ону барымдаалаан, чангыс аай модаанын хевинче кирзе деп бодалым бар. Идик-хепти оолдар, уруглар хамаанчокка кедер болза черле ажырбас, бүгү-ле чүве өскерлип турар чүве болганда, мода база ынчаар өскерилзе кандыгыл? Хеп чонга чедишпейн турар-дыр, чангыс аайландырар деп бодалым, идик-хеп ховар үеде сүмем-даа болур-ла ыйнаан дээш, моны солунче бижидим.

Санлю ТЮЛЮШ.
Сүт-Хөл район.
Кызыл-Тайга суур.

БАЗА КАТАП УЛГАТКАН

Эрткен неделядан эгелеп Кызыл хоорайның хеп чуур черлери өртектерни улгаттырган. Моон мурнунда хеп чуур машинаны чангыс удаа ажыглааны дээш 13 рубль төлеп турган болза, ам 25 рубльди төлээр апаар.

Хоорайның ийи дугаар чунар-бажыңына чунар өртек бир улуг кижинин 7 хире рубль турган болза, ам 10 рубль апарган. А оон чанында турар чаа чунар-бажының коллективи өртектерни ам-даа өстүрер деп турар. Мурнунда саунага чунган улуг кижиниң билет өртээ 10 рубль турган болгай Ам та каш акшага өстүрүп кээр?

Өртектерниң бо черлерде өзүп турарының бир кол чылдагааны — сугну пзидерниге үнүп турар энергия болгаш өске-даа чарыгдалларда деп чылдагаанап турар.

Ол хевээр-ле мынчап туруп бээр болза, моон сонгаар канчаар чурттаар чүве ирги?

Вдадимир МОНГУШ.

ДУС-ДАГ КЫМНЫЫЛ?

Тыва кижилер шаг-шаандан бээр Дус-Дагның байлаа—дусту ажыглап келген. Ол дээрге тыва чернин эртинебайлактарының бирээзи-дир. «Дус чокта —амдан чок»—деп үлегер чугаа бар болгай. Ынчангаш бүгү Тыванын буян бүрүзүнде Дус-Дагның дугайында артып калган төөгүлүг чугаалар безин хөй.

Дус-Даг шаандан бээр тус чер үлетпүрүнүн холунга турганы билдингир. Сөөлгү чылларда ол Агроүлетпүр эвилелинин чагыргазынга турган. Ынчаарга амгы үеде Красноярскиге хамааржыр «Каа-Хем» хемүр-даш разрезинге ону баш миннип, ажыглаар кылдыр берип кааны билдингир.

Сөөлгү үеде Дус-Даггa республика даштындан безин хөй чүк сөөртүр автомобильдер үргүлчү кээп турар апарган. Оларның чүдүрүп алган дузун көөр, хынаар-даа кижи чок. Дус тывыжында ажылдап турар Биче угбайның чугаалааны-биле алырга, Красноярскийин, Алтайның, Абаканның болгаш өске-даа черлерниң автомашиналары аңаа баргаш, хөй дусту чүдүрүп алгаш чоруп турар. Ону чогум кым чөпшээрээни-даа, кымның ап турары-даа орта билдинмес.

Боттарывыстың черивистин байлаан баш миннип шыдавайн, өскээртен келгеннерге «дойладып кааптар» чанчылывыс ам-даа хевээр-дир. Бир эвес дусту керээ-дугуржулга өзугаар кээп алгаш, чоруп турар чүве болза, өске херекле ыйнаан. А ону хол-биле тудуп, карак-биле көрүп, хынап турар кижилер чүге чогул?

Мөнгүл-оол ДАМБАШТАЙ.
Ак-Довурак хоорай.

ӨРТЕК-ҮНЕЗИ ЧЕЖЕ БОЛУРУЛ?

Кым-даа кижи бодунга бир-ле чүвени догаштырып, ону шын билип шыдавайн барганда, эпти-ле бистин эн оок, шынчы дузалакчывыс «Шынның» редакциязын шилип алыры чугаажок. Мен база бо таварылгада редакциядан дуза дилеп, бо чагааны бижиир ужурлуг апардым. Солун арынга удаа-дарва үнүп турар ажыктыг сүмелерни бо-ла сонуургап көрбээр мен. Ынчалзажок бир-ле чүвени чоктай чона бээр-дир мен. Ында мээн хереглеп турарым кол айтырыг дугайы бижиттинмээн боор-дур. Чүү айтырыгыл ол? Бир эвес бир кижинин дилээ-биле хой азы өшкү дүгүн дыткаш, хол-билеээргишке ээргеш, ээлгиге эгидип бергеш, дүктүн ээзинден ол бүгү ажыл дээш каш акша ап болурул? Тодаргайдаарга, дүк ээзегинин өртек-үнези чежел? Мээн ужурун билип чадааным бо айтырыгга тодаргай харыыдан азы сүмеден бээриерни диледим, хүндүлүг редакция.

Бодум дүк ээрбес кижи мен. Чанымда кырган кунчуумнун олут-дыш чок кылып олурар айбызын көрүп ора, силерден сүме айтырбас аргам чок болду. Кижинин кижиге хамаарылгазының кошпазагын база кайгаар-дыр мен. Мээн кырганымның сеткилинин бичези-ле ол боор, улус чагыын алгаш, ажылынып кайы хире бергезин, оон өртек-үнезин-даа бодавас, айбыны халас кылып бээр. А мен бодумнун шаам-биле кунчуумга дузалаптар аргазын бодаарымга-даа, чүвенин өртек-үнезин кижи боду доктаадыры белен эвес болур-дур. Улус кырган кижиниң күжүн тоомчага албас аан. Өскелерге-даа херек апаар чадавас дээш ажыктыг сүмени алыксадым. Менээ кырган кунчуум кээргенчиг-дир.

Ирина С.
Чөөн-Хемчик район.
Чыраа-Бажы суур.

РЕДАКЦИЯДАН: Ирина! Солун редакциязынче чагаа бижип турар автор кижи, бир дугаарында, бодунун адын, фамилиязын, адазының адын, чурттап турар черинин адрезин долу, тодаргай бижиир ужурлуг. Силер чүгле «Ирина С» деп каан-дыр силер. Кырган кунчуунарның хол-биле кылып турар күш-ажылын көрүп турар болгаш аңаа дуза кадар бодап турар болдунар. Күзелинерни деткидивис. Ынчалзадаа кырганның улустан кайы хире дүк ап, ону кайы хире хуусаада канчаар ээрип (чоон кылдыр бе азы чинге кылдыр бе) берип турары билдинмес-тир. Ол-даа ындыг-ла ыйнаан. Солун редакциязы бижикчилерден чүгле солунга парлаар чагаалар ап, ону сайгарып, кылып парладырынга белеткеп турар. А үлетпүр бүдүрүлгенин кылып бүдүрүп турар продукциязында өртек-үне доктаадыр чер эвес-ле болгай. Силернин кунчуунар дөмей-ле биче бүдүрүлге ажылы кылып турар кижи ышкажыл. Ындыг болганда бүдүрүлгенин өзөн кижи бүдүрген продукциязының өртек-үнезин боду чагыкчы-биле дугуржулга өзугаар доктаадып тургузуп алыр апаар-ла-дыр.

Чагыг кылып турар кижилер база кырган кижинин күш-ажылын үнелээр, эрткен дүгүнүн шаа-биле эвээш-биче-даа бол, өртек-көлезинин бээр ужурлуг. Акша-көпеек-биле эвес-даа болза, аъш-чем, идик-хеп-даа болгай-ла. Амгы рынок үезинин «холлу хол чуур» азы «мен—сенээ, сен—менээ» деп принциптерин кижи бүрүзү сагыыр, ол бүгү кижилернин арын-нүүрүнден, арыг сеткилиннен база хамааржыр болбас чүве бе?!

• СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

МЕДЭЭЛЕР

ЧАДАГ-ТЕРГЕ

Испанияда эртип турар «Тур Арагон» дээр ниитизиби-ле 964,8 км хемчээлдиг оруктун бирги чадазынга Германияның спортчузу Олаф Людвиг мурнап келген. Ол 147 километр дистанцияны 3 шак 43 минута 19 секунда үеде эрткен. Бо улуг маргылдаа апрель 23-те, четвергте доозулган.

— Маргылдааның бо чадазынга тиилээр деп бодал чок турдум — деп, делегей маргылдааларының каш удаа тиилекчизи чугаалаан. — Бүгү дистанцияларны мынчаар доозары менээ берге-ле боор, чүге дизе мен даглыг черлерге чарыштырарынга бодумга шоолуг-ла ынанмас мен — деп, ол немээн.

Самарадан Асит Саитов бешки черни ээлээн. Делегей чергелиг сөөлгү «Тур де Франс» маргылдааның тиилекчизи Мигель Индурайн (Испания) алдыгы черде болган.

Чадаг-тергелээринге сонуургалдыгларның Алдыы Саксонияда эртип турар маргылдаазының тоску чадазында (команда аайы-биле) ХКД-ниң төлээлери мурнаан. 34,2 километр дистанцияны бистин квартедивис 45 минута 12,23 секунда үеде эрткен. Германияның бирги шилиндек командазы ийиги, а Бранденбургтун спортчулары үшкү черни туттуунда ээлээн.

Ниити сан талазы-биле бо маргылдаада Бранденбургтун чадаг-тергежилери мурнап турар. Оон соонда ХКД-нин спортчулары.

Хууда бирги чер дээш чарышка немец чадаг-тергежи Штеффен Веземан мурнаан. Ол Ухтеден Ганноверге чедир 132,7 км дистанцияны 2 шак 50 минута 32 секундада эрткен. Оон чангыс чер-чурттуглары Андреас Бах болгаш Гуидо Фулст олар ийиги-үшкү черде болган.

Ниити сан талазы-биле хууда бирги чер дээш маргылдаада Веземан мурнап турар. Оон соонда Лутц Леман (Германия). ХКД-нин спортчузу Александр Ивашкин үшкү черде.

ЧИИК АТЛЕТИКА

Германияның Падерборн хоорайга чанчыл өзугаар ам 46 дугаар эртип турар чиик атлетиканың делегей маргылдаазынга Нижний Новгородтан Марина Беляева тиилээн. 25 километр дистанцияны ол 1 шак 30 минута 57 секунда үеде маннап эрткен. Эр улус аразынга Танзанияның төлээзи Юлиус Сумаве ол-ла дистанцияны эртеринге 1 шак 18 минута 43 секунданы чарыгдаан.

Хереженчи спортчулар аразынга 10 километрнин дистанциязынга Уфаның төлээзи Людмила Матвеева Германиядан Катрин Деррени мурнунче киирипкеш, ийиги черни ээлээр аргалыг болган. Саратовтан Людмила Афоношкина дөрт дугаарында келген. Оон үези 34 минута, 40 секунда.

Чиик атлетикага хандыкшылдыгларның делегей федерациязы оон организаставаны маргылдааларны чоокку дөрт чыл дургузунда Европа чурттарынга теле-радио дамчыдылгаларынга киирер эргени 91 миллион доллар дээш бээр дугайында төөгүге туруп көрбээн улуг дугуржулганы кылган. Ол акшаның хөй кезини келир чылда төлээр деп турар. Ол дээрге ук федерацияның чылда бюджедин ийи катап ажып турар. А моон мурнунда чардынган керээ дээш федерация чүгле 6 миллион долларны алган турган. Ам бодап көөрге, өртектер чүгле бисте эвес, даштыкыда база өзүп турар дээрзи илдедир.

Федерация оон ангыда, Японнадан 20 миллион, Мурнуу Америка чурттарындан 5 миллион долларны алыр.

ХӨЛ ӨӨЖҮНҮҢ ЧАНЫНГА ХҮРЕШ

Бо маргылдааны эрттирер дээш, «Сүт-Хөл» совхозтун спортчулары баш бурунгаар белеткелди чорудуп, аңаа киржир аныяктар-биле дугуржуп чугаалашкан. Ыракта мөгелерже дыңнаткан. Аъттарның чарыжының оруун белеткеп, ону хемчээген. Тоолчургу бурунгу чугаада ады кирген Алдын-Хавак деп чернин ады-биле бо байырлалды адаарын дугурушкан.

Чарыш аъттарын чорудупкаш, хүрешти эгелээн. Сүт-Хөлде Кара-Чыраа көдээ Советинин даргазы Ондар Аргар-оол байырлалды ажытты. Сүт-Аксында чогаалчы башкы Чан-оол Ондар Алдын-Хавактың төөгүзүн улуска чугаалады. Шаанда монгуштар маңаа чурттап чораан. Эрикей, Шыыракай алышкылар дээш, оон-даа өске. Маңаа кыс уруг хойларын кадарып чораан, суг чара шаапкан черден боо кузумууру дег, үзүн алдынны тып алган чүведир. Ол алдының саткаш, бо чернин монгуштары ынчангы үндүрүг, өре-ширезинден хосталгаш, амыр-шөлээн чурттай берген. Оон ынай шаг-шаанда Айыр-Саная мында Чес-Булуннан эрткеш, улаштыр чоруптарга, аъдының честен шуткаан дагазы чыдып калган-дыр. Оон үлүү өжүк орну хире улуг болганын улус магадаан дээр. Ынчангаш бо чернин адаккы талазын Чес-Булун деп адаан. Бо чугааны чыылган көрүкчүлер, киржикчилер кончуг кичээнгейлиг, сонуургалдыг дыңнааннар.

Кызыл-даа, көк-даа содакшудактарлыг аныяк мөгелер чыглып кээп, дөш өрү алзы девип, самнадылар. Үжен ийи мөгениң аразынга Кызыл районнуң Шамбалыгдан сурагжаан аныяк мөге Ляс Монгуш база көстүп келди. Оюн ийи шак үргүлчүлээн. Чамдык мөгелер бот-боттарының аргаларын билгир болгаш, элээн үр туруп бээр болду.

Геннадий Монгуш таварышкан онагларын чиик каггылаан. Көрүкчүлерниң алгырган үнүнери Кызыл-Тайганың дагларында барып чаңгыланыр:

— Гена, Гена, дүргедеп көрем, че!

— Төпкеш, долгай тудувут.

— Кайызы-даа деп болду, ам бир хүрешсиннер.

— Мөгелер оожумнап турлар.

Геннадий Монгуш кады хүрешкени Ляс Монгушту октап каапты. Кызылдың педагогика институдунун студентизи Күжүгет Бежендей таварышкан онагларын арыг каап, шылгарап эгелээнин улус эскерип турду. Валерий Ондар, Донгак Уран-оол дээш оон өске-даа аныяк мөгелер черле тиилелгелиг хүрешкеннер.

Дөрт мөге артканда, чүгүрүк, челер, чаваа малдарның чарыжының түңнелин дыңнадып, тиилекчилерге шаңналдарны тывыскан. Кара-Чыраа суурда Семен Кыргыстың шилги аъды үзүрби беш километриниң чарыжынга ийиги черже үнген. Сүт-Аксында Юрий Ондарның шилги аъды биоги черни алган. Шеминин, Ийменин, «Ишкин» совхозтун аъттары дараазында черлерни алгылаан.

Челер аъттарны 15 километрге чарыштырган. Сүт-Аксында Сергей Ховалыгның доруг аъды аңаа бир дугаарында маннап келген. Ийи дугаарында Хөндергейнин аъды-дыр. Сүт-Аксында Юрий Ондарның бора малы база ол-ла суурда Андрей Ондарның, Леонид Ондарның аъттары дараазында челип келген.

Чаваа малдарның чарыжында Амир Ондарның, Василий Ондарның аъттары шаңналдарны алган. Челер болгаш маннаар малдарны өстүрүп, ону ажылынга ажыглап билир улустуң элээн көвүдээнин моон эскерер.

Дараазында арткан мөгелерниң хүрежи уламчылаан. Алдын-Хавак байырлалынга кээп, ойнап хүрешкен Ляс Монгушту, Геннадий Монгушту, Куулар Алдын-оолду, Донгак Уран-оолду болгаш оон өске-даа аныяктарны мактап демдеглеп шаңналдарга киргген. Маргылдаанын сөөлгү салыында. Кызыллан келген студент Экер-оол оглу Күжүгет Бежендей бирги черже шүглүп үнүп. Каа-Хемде чылгычы Геннадий Монгуш үжүүрлешкен. Чемпион болган мөгеге чүгүрүк аътты шаңналыкылдыр берген. Оон шаңналынга немей бир мун рубльди «Сүт-Хөл» совхозта профком даргазы Монгуш Кызыл-оол байырлалдыг тудусту.

Ол байырга ыраажылардаа, сыгытчылар-даа база келген. Чес-Булунун, Дугайның, Алдын-Хавактың, харындаа Бора-Тайганың, Кызыл-Тайганың, Хөр-Тайганың делгемнери бистиң бөгүнгү чаа үеристиң ыры-шоорун, хөөмей, сыгыдын таалап дыңнап чыткан дег болган.

Охемчик ОНДАР.
(«Шынның» корр.).

«ШЫН» СОЛУННУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

«Шын» солуннуң шаңналы дээш Тиилелгениң 47 чыл оюнга тураскааткан хүреш маргылдаазы **Май 9-та «Хүреш» стадионга** болур. Аңаа районнарның болгаш Кызыл хоорайның эң шыырак 64 мөгелери киржир.

Хүреш дүштекинин 12 шакта эгелээр.

Билеттерни баш удур садып ап болур.

«Шын» солуннуң чаңчыл болган хүреш маргылдаазының деткикчизи (спонсору) болурун «АЗИЯ БИРЖАЗЫНЫҢ» ТЫВАДА ТӨВҮ эки тура-биле илереткен.

«Азия биржазы»-биле кады ажылдаары кандыг-даа талазындан алырга, ажыктыг болгаш идегелдиг. «Азия биржазы» бодунуң салдарында бүгү Сибирьни, Ыраккы Чөөн чүктү хаара тутпушаан, Россияның Калининградтан болгаш Санкт-Петербургтан Магаданга болгаш Сахалинге чедир бүгү девискээринде харылзааларлыг.

«Азия биржазының» бүгү акционер ниитилелдериниң акцияларын Тыва биржа төвүнден бодунарга ажыктыг кылдыр садып ап болур силер.

Чарлалдар салбыразы

ТЫВАНЫҢ ПРОФЭВИЛЕЛДЕРИНИҢ КАДЫКШЫДЫЛГА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КИЛДИЗИНИҢ социал страхование структуразының өскерилгени-биле холбаштыр дыңнадыры болза:

«Чедер» болгаш «Үш-Белдир» курорттарга путёвкалар бээринге дараазында чурумну доктааткан:

— бүгү профэвилел организациялары, бүдүрүлгелер, албан черлери, ниитилелдер болгаш фондулар кадыкшыдылга черлеринге чагыгларны боттары киирер болгаш оларнын-биле керээлерни чарып алыр;

— путёвкаларны баш удур өртээн төлээш алыр;

— путёвкаларны боттарының хуузунда алыр күзелдиг хамаатылар оон өртээн почта дамчыштыр шилчидип азы курорттуң кассазынга туда төлээш алыр.

Бирги сезон июнь 1-ден эгелээрин сагындырып, ынчангаш керээлерни бо чылдың май 10-га чедир дарый чарып алырын сүмелеп тур.

Кээр чери: 667001, Кызыл хоорай, Юбилейный переулок, № 7. Телефону 3-10-77.

1992 чылдың кадыкшыдылга сезонунда «Чедер», «Үш-Белдир» курорттарга ажылдаары-биле эмчилерни, эмчи сестраларын, санитаркаларны, поварларны, официантыларны, дузалал ажылдарынга ажылчыннарны чалап тур. Кээр адрезн: **Кызыл хоорай, Юбилейный переулок, бажың № 7, телефону 3-10-77.**

«Тыва арга-ыяш ажыл-агый» каттыжыышкынның чурттакчы чонга, организацияларга дыңнадыры болза:

Өртке айыылдыг үениң келгени-биле холбаштыр, 1992 чылдың апрель 15-тен октябрь 15-ке чедир арга-арыгларже кирери болгаш аңаа янзы-бүрү ажылдарны чорудары арга-ыяш ажыл-агый органнарының чөпшээрели болгаш бүрүткели чоккa хоруглуг.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң артынчыларын, саванны шөлдерге, сиген кезер черлерге, одарларга, арга оймалыктарынга, оруктар, бугалар кыдыынга сигенни өрттедири база хоруглуг.

Арга-арыгларже киреринге эрттирилгелерни арга-ыяш ажыл-агыйларында болгаш лесничестволарда берип турар.

ОРНАП ТУР МЕН

63 дөрбелчин метр шөлдүг, чаагайжыды кылдынган, эки байдалдыг тускай турар бажынны (бажың чанында гараж, чунар-бажың, чылыг дагаа кажаазы, сарайлар, каттар сыптары бар) чаа азы эвээш ажыглаан «Москвич»-2141-ге, «Жигули»-06, 07-ге азы кандыг-даа марканың УАЗ-ынга орнаар мен. **Адрезим:** Кызыл хоорай, Красногвардейская кудумчузу, 1 в, квартира 2. Дыштаныр хүннерде азы кежээлерде келир.

«ШЫН» СОЛУН РЕДАКЦИЯЗЫНГА

Республиканың Улусчу чогаадылганын культура төвүнүн улуг редактору, чогаалчы Монгуш Баянович Доржунуң мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды бистер-биле дөнге үлежип, улуг дузаны көргүскен Культура министерствозунун, Улусчу чогаадылга төвүнүн, Чогаалчылар эвилелинин, «Шын» солун редакциязының, Өвүрүн райпозунун, белеткелдер конторазының ажылдакчыларынга, Бай-Тайга чурттуг чогаалчыларга, өскедаа эш-өөрүнге өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Дөргүл-төрелдери.

КАЙДА СИЛЕР?

Эзрбектин Ак-Хавак деп черинге кады өөренип чораан эштеримни, кажан бежен ийи чылда Эзрбек шахтазы часты бөөрге, ынай-бээр тарадыпкан чүве. Кезек кижилерни Кара-Хаак школазынга аппарыр каан, өөредилге чылы төне бээрге. Улуг-Хемни хемелеп кежиргеш, Эзрбек суурга эккеп каан.

Бир каш оолдар, уруглар эрги чурттап турган суурувусче чадаг бадыпкан бис. Аңаа кээривиске, каш бажын арткан мындыг, артканнарын Элегес-Аксынче суг-биле салдаадып бадыра берген болган. Аажы, чөкпек чип алгаш, обучче уламчылап. Салдам-Аксынга кээривиске, бир акый бистерни хемелеп кежирип кагды. Чаныр келгенивис ол. 1954 чылда 4-ку класска 16 өөренкчи өөренип турдувус. Ынчаарда кады өөренип турган чангыс классчыларым ам та кайда чурттап чоруур чүве, черле ужурашпас кижидир мен.

Мен бодум Сесерлиг суурда чурттап, чоннун бажың-балдарын кылып, тутчуп берип, доо мен.

Саныг-оол УДУМБАРА.
Бии-Хем район.

ТВ

АПРЕЛЬ 24.
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Мультфильмнер. 9.00 Барымдаалыг фильмнер. 9.35 «...Ол алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа өөр назылыгларга». 10.15 Юбилейлиг концерт. 12.00 Медээлер. 12.20 Аянчорукчулар клуву. 13.10 «Спортту — бүгүдеге». 13.40 «Хүрээден эгелээлиннер... «Телефильм. 14.10 Мультфильм. 14.15 «Блокнот». 14.20 «Бридж». 14.45 «Бизнес-класс». 15.00 «Чевен ажыл». Телефильм. 15.25 «Мындыг төөгү-дүр» Уран-чечен телефильм. 17.00 Мультфильмнин баштайгы көргүзүү (АКШ) 17.30 «Музыкантылар музыка дугайында». 18.00 Медээлер. 18.20 «Кижи болгаш хоойлу». 19.00 Телефестиваль. 20.45 «Тамчыктыг улунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.25 «ВиД». 02.10—03.15 Дүнеки эфирде «Эртенги сылдыс»

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Тывыгыр кижилерниң үезі. 9.20 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.50 Хостуг шакта. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35 «Нота бене» студия. 11.15 Дүнеки актер клуву. 2-ги үндүрүлгези. 12.45 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен фильм. 36-гы сериязы. 13.35—13.55 Тараачыннар айтырыы.

• • •

15.45 Бирги тайм. Столтеннизинин талазы-биле эгелеп чоруур спортчуларга кичээл. 16.00 Мультфильм. 16.10 Хөйге дамчыдылга. 17.00 «Делгем». 17.30 Парламент медээчизи. 17.45 Тинко.

БИСТИҢ НАЙЫСЫЛАЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.10 Медээлер. 18.20 Медээлер. 18.30 «Тыва ТВ чалаа-тур». Аныяктарга видеодамчыдылга. 19.30 Хөгжүмүнүг байыр чедириишкиннери. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Хүнүн-не байырлал. 20.30 «Хроно». 21.00 Россия Федерациязының Дээди Совединин сессиязында. 21.30 Пепси аянныбиле музыка. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 Спорттуң карусель. 00.25—01.20 Криминалдыг дамчыдылга. «Шуут чажыт».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Бизнес болгаш политика. 18.45 М-трест. 19.00 Мульти-пульти. 19.10 Ак каарган. 19.55—20.00 Реклама.

АПРЕЛЬ 25. СУББОТА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.30 Ажылгыр кижиниң суббота эртени. 8.35 «Кичээнгейлиг болунар». 8.40 «Гонг». 10.25 «Төп». 11.05 «Медицина сеңээ». 11.45 «НЛО: чарлаттынмаан аян-чорук». 12.30 Режиссер Г. Чухрайның фильмнери. «Дөртеп бир». 14.00 Медээлер. 14.20 Камгалаттынган бижик. «Мстераже чаңдалар». 14.50 Чоннун чогаадылгазының телепрограммалар фестивалы. 15.20 «Кызыл империя». Телефильмнин баштайгы көргүзүү. 3-кү фильм. 16.15 Дириг амытаннар аймаа. 17.15 Кызыл дөрбелчин. 17.55 Мультфильм. 18.10 «Мөнге ынакшылче орук». Барымдаалыг фильм. (АКШ). 19.40 «Кайгамчык тояанчы». Уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.20 «Кайгамчык тояанчы» деп уран-чечен телефильмнин 2-ги сериязы. 22.25 Орус үрер хөгжүм 22.45 Фильм-концерт. 23.50 «Ассоль». Уран-чечен телефильм. 01.00 Медээлер. 01.35 — 02.30 Футбол.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Бистин садывыс. 8.50 Мульти-пульти. 9.00 Баскетбол допчулалы. 9.30 «Кузнецовтун шаажаны». 10.15 Ынакшаанын ажыныбиле чугаалааны». 10.30 Кадыкшыл. 11.00 «Кадар он бир». 12.15 Мульти-пульти. 12.25 «Чернобыль үеден дашкаар». 13.15 «Карик биле Валяның аңаа эвес ужуралдары». 1-ги сериязы. 14.20 «Бурда моден» саналдан тур...» 14.50 Познер болгаш Донахью». 15.45 Парламент медээчизи. 16.05 «ЭКС» программа. 16.15 «Канчаар чурттаар бис». 17.00 Россияның аян-чоруктар бюрозу. 18.00 Россия Федерациязының Дээди Совединин сессиязында. 18.30 Ужуражышкын. 19.15 Маски-шоу. 19.45 Хүнүн-не байырлал. 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Эрткен чайын Мариенбадка». Уран-чечен фильм (Франция). 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 Реклама. 00.25 — 02.30 «Ынакшаанын ажыы-биле чугаалааны». Уран-чечен фильм. 1-ги, 2-ги сериялары.

АПРЕЛЬ 26,
ВОСКРЕСЕНЬЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.00 «Сагыш-сеткил кедурериниң шагы». 8.00 Ритмиг гимнастика. 8.30 «Спортлото» тиражы. 8.45 «Болунга болун дузала» 9.30 «Эртен эрте». 10.10 «Чүү-даа боор болур». 10.40 «Чаа аттар». 11.30 «Чернобыльдың өрт өөрүкчүлериниң эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруу». 11.50 Уран-чечен публицистиг фильмнин баштайгы көргүзүү. 12.55 Ж.-Л. Годарның чогаадыкчы ажылынын дугайында. 14.00 Медээлер. 14.25 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. (Мексика). 15.30 Марафон-15. 16.20 «Панорама». 17.00 Уолт Дисней көргүзүп тур... 17.50 «Бистиң-биле кымыл?». 9-ку дамчыдылга. 18.10 «Аян-чорукчулар клуву». 19.00 Медээлер. 19.20 Дорт эфирге диалог. 20.00 Телелоция. 20.10 Телефестиваль. 22.00 «Түңнелдери». 22.45 «Матфейден келген Евангелие» (Италия, 1964). 01.00 — 02.30 Фильм-концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Барымдаалыг панорама. 9.20 Уран гимнастика талазы-биле делегей маргылдаазы. 10.20 Телекроссворд. 10.50 Уруглар комунун байырлалы. 11.30 Аты-баты... 12.00 Юристиниң телеконкурузу. 13.00 Театр-кабареге кежээ. 14.20 «Карик биле Валяның аңаа эвес ужуралдары». 2-ги сериязы. 15.25 Медээлер. 15.55 Экспертиза. 16.10 «Клоун-шоу». 17.00 Телеассамблея. 20.20 Хүнүн-не байырлал. 20.30 Парламент медээчизи. 20.45 «Магн». Уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүү (Франция). 8-ки фильм. 21.15 «Пеликан» акция. 22.15 Опера сценазының сылдыстары. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20—00.50 Музыкада болгаш кинода чаа чүүлдер.

КИНО

АПРЕЛЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Смертельный танец» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00, ВИДЕОЗАЛ: «Великое сражение ниндзя» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ангелочек-мститель-ница» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Любовь, любовь, любовь» (2 сериялыг) 15.00, 18.00, шактарда.

Индекс 667000 Кызыл хоорай Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи Министерлер Чөвүлелиниң «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (хаарыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16, культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнзүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Тиражы 29050 экз. Чагыг № 80.